

**UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
SOCIJALNI RAD
AKADEMSKA GODINA 2020/2021**

**„PRAVA DJETETA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU SA
POSEBNIM OSVRTOM NA OPŠTINU SJENICA“**

Magistarski rad

Kandidatkinja:

Taida Hamidović

Mentorica:

doc.dr. Borjana Miković

Broj indeksa:

2660/SW

Sarajevo, oktobar 2021. godine

UNIVERZITET U SARAJEVU

FAKULTET POLITIČKIH NAUKA

SOCIJALNI RAD

AKADEMSKA GODINA 2020/2021

**„PRAVA DJETETA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU SA
POSEBNIM OSVRTOM NA OPŠTINU SJENICA“**

Magistarski rad

Kandidat/kinja:

Taida Hamidović

Mentor:

doc.dr. Borjana Miković

Sarajevo, oktobar 2021.

SADRŽAJ

UVOD.....	5
1. METODOLOŠKI OVKIR RADA	9
1. Problem istraživanja.....	9
2. Predmet istraživanja	9
3. Ciljevi istraživanja.....	10
4. Sistem Hipoteza	10
4.1. Generalna hipoteza.....	10
4.2. Posebne hipoteze.....	10
5. Metode istraživanja	11
6. Vremensko i prostorno određenje istraživanja	11
2. DJECA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU I SOCIJALNI KONTEKST.....	13
1. Porodica djeteta sa poteškoćama u razvoju	13
2. Djeca sa poteškoćama u razvoju u medijima	15
3. Obrazovanje kao društveni proces i djeca sa poteškoćama u razvoju	17
3. PRAVA DJETETA SA TEŠKOĆAMA U RAZVOJU.....	21
1. Određenje i klasifikacija prava djece s poteškoćama u razvoju.....	21
2. Pravo djeteta sa poteškoćama u razvoju na zdravstvenu zaštitu	25
3. Inkluzivno obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju	26
4. Komparativno pravni pregled ostvarivanja prava djeteta s teškoćama u razvoju u Bosni i Hercegovini	29
4.1. Prva djeteta s poteškoćama u razvoju – Bosna i Hercegovina.....	29
4.2. Prava djeteta sa poteškoćama u razvoju – Republika Hrvatska	31
4.3. Prava djece sa poteškoćama u razvoju – Republika Srbija	33
4.4. Osnovni pokazatelji o djeci sa poteškoćama u razvoju u Opštini Sjenica	34
4. DISKRIMINACIJA I NEPOŠTOVANJE PRAVA DJETETA S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU	37
1. Prisustvo diskriminacije prema djeci sa poteškoćama u razvoju.....	37
2. Društveno nametnuta ograničenja djece sa poteškoćama u razvoju.....	38
3. Socijalna i obrazovna inkluzija djece sa poteškoćama u razvoju kao ključna prepostavka njihovog života u zajednici.....	40
5.REZULTATI ISTRAŽIVANJA	45
ZAKLJUČAK	55

LITERATURA	58
------------------	----

UVOD

Djeca sa poteškoćma u razvoju uključuju djecu sa „dugoročnim oštećenjima koja, ovisno o fizičkim, društvenim, ekonomskim ili kulturnim preprekama, mogu ograničavati njihovu mogućnost da potpuno sudjeluju u društvu na jednakoj osnovi s drugima”, a radi se o djeci sa motoričkim poremećajima, psihosocijalnim teškoćama, intelektualnim i osjetilnim oštećenjima te o djeci s višestrukim oštećenjima. Posebna potreba se razumije kao multidimenzionalni fenomen koji do izražaja dolazi u interakciji osobe i okoline, a djeca s teškoćama u razvoju kao heterogena društvena grupa čija ranjivost proizlazi iz obilježja same teškoće i drugih aspekata ukupnog identiteta djeteta (spola, socioekonomskog statusa, etničke pripadnosti i drugih obilježja) (UNICEF, 2018). Ova skupina djece su među najugroženijim članovima društva. Prema jednoj široko korištenoj procjeni, oko 93 miliona djece ili jedno od 20 djece u dobi od 14 godina ili mlađe živi s nekim oblikom umjerene ili teže teškoće u razvoju (UNICEF, 2016). Ipak, ove procjene na globalnom nivou u biti su uvijek spekulativnog karaktera. Kako bi predstavili kontekst i ilustrirali pitanja koja su predmet istraživanja, predstaviti ćemo i izvještaje UNICEF-a za Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Hrvatsku u periodu od 2010. godine do 2018. godine, koji sadrže rezultate nacionalnih anketa i nezavisnih studija. Međutim, čak i oni se moraju tumačiti s oprezom i ne treba ih međusobno uspoređivati jer se definicije teškoća u razvoju razlikuju po mjestima i vremenu, kao i dizajnu, metodologiji i analizi studija. Za djecu sa poteškoćama u razvoju od posebne koristi je postojanje adekvatnih mjera, koje će omogućiti da se zna njihov broj, koje će ih zaštititi od zlostavljanja i koje će garantirati adekvatan pristup pravosuđu, odnosno jednaka prava. Obzirom na ograničene resurse pri našem istraživanju, fokus ćemo staviti na lokalnu zajednicu, tačnije Opštinu Sjenica.

U društвima gdje su stigmatizirana i gdje su njihove obitelji izložene društvenoj ili ekonomskoj isključenosti, mnoga djeca s teškoćama u razvoju ne mogu čak ni dobiti osobne dokumente (UNICEF, 2016). Sve ovo predstavlja kršenje ljudskih prava ove djece i osnovnu prepreku njihovu sudjelovanju u društvu. To ih može učiniti trajno nevidljivim i još ugroženijim pred mnogim oblicima eksploracije, koja proistječe iz toga što nemaju vlastiti identitet. Sve ovo je dio problema pava djece sa poteškoćama u razvoju na području Balkana.

Države potpisnice Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (CRPD) jasno su se obavezale na garantiranje djelotvorne pravne zaštite djece sa poteškoćama u razvoju. Da bi

zakonodavstvo i napor u promjeni diskriminatorne socijalne norme imali osnovno značenje, potrebno je da se zakoni zaista provode i da djeca sa poteškoćama u razvoju budu obaviještena o svom pravu na zaštitu od diskriminacije i o tome kako ostvariti svoja prava. Načelo „razumnog smještaja“ zahtjeva neophodne i adekvatne adaptacije, tako da djeca sa poteškoćama u razvoju mogu uživati svoja prava na jednakim osnovama s drugima. Gurati djecu s teškoćama u razvoju u odvojene sisteme bilo bi neprimjereno jer je cilj svakog sistema postizanje jednakosti kroz inkluziju (NOOIS, 2018).

Diskriminacija djece sa poteškoćama u razvoju i njihovo isključivanje čini ih disproportionalno osjetljivima na nasilje, zanemarivanje i zlostavljanje. U mnogim zemljama, djeca s teškoćama u razvoju i dalje se smještaju u institucije, a ovakve ustanove rijetko mogu pružiti individualnu pažnju koja je djeci potrebna da se razviju u punom potencijalu (UNICEF, 2014). Kvaliteta obrazovne, medicinske i rehabilitacijske njegе koja se pruža u ovakvim ustanovama obično je nedovoljna ili zbog niskog standarda ili neadekvatne primjene.

Odvajanje djece od njihovih roditelja također predstavlja kršenje njihova prava da se o njima brinu roditelji, osim ako nadležno tijelo ne procijeni da je to u djetetovu najboljem interesu. Ako neposredna porodica nije u mogućnosti brinuti o djetetu s teškoćama u razvoju, CRPD obvezuje države potpisnice u osiguravanju alternativne njegе u okviru proširene obitelji ili zajednice, na primjer u hraniteljskoj porodici.

U zemljama koje su odlučile vratiti djecu njihovim porodicama ili zajednici, djeca sa poteškoćama u razvoju posljednja su otpuštena. Obaveza države je da štiti prava sve djece, a u domeni njene odgovornosti su i djeca sa poteškoćama u razvoju koja su u kontaktu sa zakonom, bez obzira na to jesu li ta djeca žrtve, svjedoci, osumnjičeni ili osuđenici. U tom smislu treba primijeniti posebne mjere, ako je potrebno. Na primjer, s djecom sa poteškoćama u razvoju možda bi trebalo razgovarati i komunicirati na adekvatnom jeziku, bilo da se radi o pisanim ili usmenom govoru.

Policijski službenici, socijalni radnici, pravnici, i druge relevantne stručne osobe mogu se obučavati u radu s djecom s teškoćama u razvoju. Sistematska i kontinuirana obuka svih stručnih osoba uključenih u procese maloljetničkog pravosuđa od ključnog je značaja, kao što je i donošenje propisa i protokola koji potiču podjednak tretman djece sa teškoćama u razvoju.

Također je vrlo važno da postoje i alternativna rješenja u odnosu na formalne pravosudne postupke, koja moraju uzeti u obzir stepen individualnih potencijala djece sa poteškoćama u razvoju.

Prvi dio

Metodološki okvir rada

1. METODOLOŠKI OKVIR RADA

1. Problem istraživanja

U mnogim zemljama, odgovor na situaciju djece sa posebnim potrebama uglavnom je ograničen na institucionalizaciju, napuštanje ili zanemarivanje. Ovakvi odgovori su problem, a oni su ukorijenjeni u negativnim ili paternalističkim prepostavkama o nesposobnosti, zavisnosti i razlici, koje su pojačane neznanjem. Potrebna je posvećenost pravima ove djece i njihovoj budućnosti, davanje prioriteta onima koji su u najnepovoljnijem položaju, kao pitanju jednakosti i u korist svih (UNICEF, 2017). Ova skupina djece susreće se s različitim oblicima isključenosti, koji ih pogađaju u različitoj mjeri, ovisno o faktorima kao što su: tip teškoće koju imaju, mjesta gdje žive i kulture ili sloja kojem pripadaju. Rod je također krucijalni faktor: manja je vjerojatnost i da će djevojčice sa poteškoćama u razvoju dobiti opće ili stručno obrazovanje ili naći zaposlenje nego dječaci sa poteškoćama u razvoju (UNICEF, 2013).

Djecu sa poteškoćama u razvoju često smatraju inferiornom, a ovo ih čini još ranjivijom: diskriminacija zasnovana na teškoćama u razvoju manifestirala se marginalizacijom od raspoljeđene resursa do donošenja odluka. Isključenost je često posljedica nevidljivosti. Malo je zemalja koje imaju pouzdane informacije o tome koliki broj njihovih stanovnika su djeca sa poteškoćama u razvoju, koje vrste teškoća u razvoju imaju ili kako to utječe na njihove živote. Djeca isključena na ovaj način nepoznata su za socijalne službe, na koje imaju pravo, pa su stoga isključena iz njih. Ovakve deprivacije mogu imati dalekosežne efekte ograničavanjem pristupa zaposlenju koje donosi prihod ili sudjelovanju u građanskim poslovima kasnije u životu, na primjer (Šušnjara, 2008). Pristup i korištenje službi i tehnologije podrške ipak može djetetu s teškoćama u razvoju omogućiti zauzimanje svojeg mesta u društvu i pružanje vlastitog doprinosa. Stoga je problem istraživanja u ovom radu utvrđivanje stanja koje su to prepreke i nedostaci vezani za ostvarivanje prava djece sa poteškoćama u razvoju.

2. Predmet istraživanja

U ovom se radu kod predmeta istraživanja prvenstveno polazi od toga da se ustanovi da li se, u kojoj mjeri i iz kojih razloga prava djece sa poteškoćama u razvoju krše i ne poštuju u dovoljnoj mjeri, uz sagledavanje kakve sve to efekte ima na samu djecu sa poteškoćama u razvoju i njihov rast i razvoj, te ulogu u cijelokupnom društvu. U kontekstu navedenog, poseban

akcenat se stavlja na ulogu i zadatke socijalnog rada u ostvarivanju i implementaciji prava ove društvene skupine.

3. Ciljevi istraživanja

Ključni cilj istraživačkog dijela rada jeste istražiti, odnosno analizirati i predstaviti prava djece sa poteškoćama u razvoju, oslanjajući se na komparaciju između Bosne i Hercegovine, Srbije i Hrvatske, sa posebim osvrtom na Opštinu Sjenica.

U istom kontekstu društveni cilj istraživanja je da se kroz utvrđivanje stvarnog stanja, posebno prava djece sa poteškoćama u razvoju na području Opštine Sjenica, postigne podizanje opće svijesti javnosti o kršenju ili nedovoljnem zakonskom propisivanju prava djece sa poteškoćama u razvoju. Također, jedan od ciljeva je podstići mlade da učestvuju u borbi za ostvarivanje prava djece sa poteškoćama u razvoju, ali i podstići edukaciju javnosti o značaju realizacije prava djece sa poteškoćama u razvoju, uz predstavljanje javnom mnjenju prednosti integracije djece sa poteškoćama u razvoju u društvu.

4. Sistem Hipoteza

4.1. Generalna hipoteza

H0: Prava djece sa poteškoćama u razvoju su ugrožena i pored određenih pomaka vezanih za normativna rješenja još uvjek se u dovoljnoj mjeri ne primjenjuju u praksi, tako da je veliki broj ove skupine djece marginaliziran i bez neophodne društvene pomoći.

4.2. Posebne hipoteze

- Mediji ne doprinose dovoljno informisanju javnosti o pravima djece sa poteškoćama u razvoju.

- Porodica je osnovni faktor sigurnosti i borbe za prava djece sa poteškoćama u razvoju.

- Djeca sa poteškoćama u razvoju su češće izložena raznim oblicima diskriminacije, stigmatizacije, socijalne isključenosti i nepoštivanja njihovih osnovnih prava.

-Neostvarivanje prava djece sa poteškoćama u razvoju naročito je prisutno kod ostvarivanja prava na adekvatno i kvalitetno obrazovanje.

5. Metode istraživanja

U ovom istraživanju će biti korštene sljedeće metode istraživanja:

- a) historijska metoda
- b) normativna i uporednopravna metoda
- c) metoda analize sadržaja
- d) hipotetičko deduktivna metoda
- e) statistička metoda

Teorijski rad na literaturi obuhvata izvore iz oblasti prava djeteta s teškoćama u razvoju, pri čemu ćemo se pored određene literature i istraživanja objavljenih u BiH, Hrvatskoj i Srbiji, koristiti i određeni radovi, rasprave i podaci objavljeni na internetu.

6. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Istraživanje je provedeno u periodu od aprila 2019. do maja 2019. godine na području Opštine Sjenica.

Drugi dio

Djeca s poteškoćama u razvoju i socijalni kontekst

2. DJECA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU I SOCIJALNI KONTEKST

1. Porodica djeteta sa poteškoćama u razvoju

Porodica je najstarija i najtrajnija ali i promjenjiva društvena grupa koja se temelji na bio-reprodukтивnim, bio-seksualnim, bio-socijalnim, bio-zaštitnim i socio-ekonomskim vezama njenih članova (bračnih partnera i njihove djece), a koji su međusobno povezani brakom, srodstvom i udruženi u rad radi lakšeg zadovoljenja životnih potreba ličnosti, društva i porodice. Stoga je porodica jedan od značajnijih elemenata društvene strukture. Imajući u vidu da se svako društvo temelji na dvjema vrstama reprodukcije, odnosno na materijalnoj reprodukciji i reprodukciji sopstvenog života (na rađanju, realizovanju), a pošto se ova posljednja pretežno vrši u porodici, porodica se može smatrati više elementom društvene baze nego nadogradnje u smislu Marksove strukture društva. Porodica se još uvijek smatra „ćelijom društva“ iako se konstantno mijenja i adaptira promjenama u društvu (Sociološki leksikon, 1982, str. 471.).

S druge strane, ako porodicu posmatramo sa pravnog aspekta, onda se ona, npr. u odredbama Porodičnog zakona Federacije Bosne i Hercegovine (dalje: PZ FBiH), definira kao životna zajednica roditelja i djece i drugih srodnika (čl. 2). Ovako je definirana porodica u širem smislu, jer ona osim roditelja i djece, obuhvata i srodnike, što čini dobar pravni okvir i dobro pravno određenje, pošto ostavlja mogućnost za širi krug ljudi odgovornih za ostvarivanje prava djeteta, što za emocionalni razvoj djeteta ima veliki značaj (Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, str. 353.). Dakle, prema zakonu porodica se definiše kao prirodni i osnovni sastavni dio društva i određeno je da ista ima pravo na zaštitu društva i države, te je utvrđeno da postoji pravo na sklapanje braka i osnivanje porodice odraslim osobama a koji mora biti uz potpunu slobodu i pristanak obje strane, dalje je određeno da svako dijete, bez bilo kojeg oblika diskriminacije, ima pravo da mu njegova porodica, zatim i društvo i država ukazuju zaštitu koju zahtijeva njegov status maloljetnika (Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, str. 351.). U istom kontekstu, naspram pojma porodice, stoji pojam djeteta, a dijete je pojam koji se odnosi na nekoga ko još nije odrastao, odnosno dosegao određenu zrelost, ni fizičku ni psihičku, te su to istovremeno i biološki potomci svojih roditelja i u tom smislu za njih ostaju djeca uprkos sazrijevanju i doseznanju faze samostalnosti (Vidanović, 2006, str. 94.). U vezi s navedenim UN Konvencija o pravima djeteta (1989) dijete je svako ljudsko biće koje nije navršilo osamnaest

godina života, ukoliko se, po zakonu koji se primjenjuje na dijete, punoletstvo ne stiče ranije. (čl. 1).

U razvoju svakog djeteta najvažniju ulogu igra upravo porodica koja je najodgovornija za njegovo vaspitanje, ali tom procesu ne može izostati ni sveukupna podrška društva jer svi društveni faktori moraju dati svoj doprinos ostvarenju tog cilja. I pored toga što postoje obrazovne institucije koje se bave vaspitanjem djece, porodica i dalje zadržava najveću ulogu u tome, a ovo važi kako za tipičnu djecu koja nesmetano rastu i razvijaju se, tako i za djecu koja imaju smetnje u razvoju.

Uticaj porodice na dijete sa posebnim potrebama je određen porodičnom situacijom, kao i stepenom poteškoća. Dijete sa poteškoćama u razvoju može ponekad predstavljati problem za porodicu, što posebno uključuje dodatne finansijske troškove, tako da odbijanje i iskjučivanje djece sa posebnim potrebama u određenim slučajevima počinje već u porodičnom okruženju, a nepobitno je to da je uloga roditelja u razvoju ličnosti djeteta presudna. Isto tako dijete s poteškoćama u razvoju u većini porodica stvara posebne veze među članovima koji doprinose bržem sazrijevanju, većoj zrelosti, odgovornosti i samostalnosti braće i sestara koji su se pokazali izuzetno važnim za razvoj osoba s poteškoćama u razvoju i kvalitetu života svih članova u porodici.

Istraživanje provedeno u Centru za slušnu i govornu rehabilitaciju u Sarajevu (2014) na uzorku od 81 ispitanika, 15 braće i 24 sestre, ukupno 39 djece s posebnim potrebama i 42 roditelja djece s poteškoćama u razvoju, potvrdilo je da braća i sestre ove djece pokazuju pozitivne stavove o odnosima unutar porodice, što znači da su odnosi između roditelja i djece skladni. Pri tome su djevojčice iznijele pozitivnije stavove u odnosu na dječake o odnosima unutar porodice što je vjerovatno rezultat emotivnijeg pristupa djevojčica prema bratu/sestri s poteškoćama u razvoju. Stavovi roditelja ove skupine djece takođe govore da su porodični odnosi skladni i da je odgoj i roditeljska pažnja podjednako usmjerena kako na dijete sa poteškoćama u razvoju tako i na ostalu djecu u porodici. Istraživanjem je isto tako utvrđeno da se u porodici koja ima dijete s poteškoćama u razvoju povremeno dešava da roditelji više popuštaju takvom djetetu, da su ponekad obaveze kompletne porodice podredene potrebama tog djeteta te da različita mišljenja i stavovi supružnika dovode do povremenih nesuglasica među njima.

Historijski gledano, porodica je često smatrala da je „sramota“ imati dijete, brata ili sestru s poteškoćama u razvoju. Istraživanja o uticaju brige za osobu s invaliditetom na kvalitetu života porodice ne pokazuju jedinstvene rezultate. S jedne strane nalaze se autori koji ističu da briga za invalidnog člana porodice unapređuje jedinstvo i povezanost unutar porodice dok su na drugoj strani autori koji jasno ističu da navedeni oblik brige znatno smanjuje kvalitetu života porodice. Pri analizi kvalitete života roditelja odnosno nosioca njege prije svega treba imati na umu o kojoj se vrsti invaliditeta kod člana porodice radi. Djeca koja u porodici imaju brata ili sestru s poteškoćama u razvoju su pokazala statistički značajno niži nivo neprijateljskog ponašanja i osjećaja stida prema braći i sestrama, te su pokazali veći nivo prihvatanja i podrške od braće i sestara tipične djece. Pozitivna iskustva odrastanja s bratom ili sestrom s posebnim potrebama doprinosi razvoju altruizma i tolerancije.

2. Djeca sa poteškoćama u razvoju u medijima

Djeca s teškoćama u razvoju na području bivših zemalja Socijalističke Republike Jugoslavije žive u vrlo specifičnom društvenom kontekstu, u manjoj ili većoj mjeri okružena diskriminacijom i netolerancijom, što za adekvatan razvoj djeteta, nije nikako dobar kontekst. Taj kontekst se dodatno komplikira većom količinom negativnih uticaja iz medija, koji u današnje vreme predstavljaju važan segment socijalizacije.

Posmatrajući sveukupnost medijskih sadržaja u Bosni i Hercegovini, djeca zauzimaju veoma mali dio prostora i vremena (ispod 5%), a teme i način obrade svrstavaju ih pod „socijalne teme“, zabavu ili zanimljivosti - u neformalnom tumačenju manje vrijedne u poređenju sa aktuelnim političkim i ekonomskim temama (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2017, str. 54.). Također, na Balkanu medijska slika djeteta je svedena na marginu, a kreatori medijskih sadržaja djecu često predstavljaju kao simpatične zabavljače i dekoracije ili kroz degradirajuće humanitarne akcije ili crne hronike. Kreatori medijskih sadržaja, prvenstveno profesionalni novinari, mogu doprinijeti promjeni nepovoljnih statistika podizanjem svijesti javnosti o tome koliko je važno da se djeca nađu ispred ostalih političkih prioriteta u javnom diskursu. Ono što je zajedničko gotovo svim prilozima i tekstovima o djeci je ilustracija djeteta kao objekta, bez stava i mišljenja, oko kojeg bi se gradila novinarska priča. Umjesto toga, priču o djeci donose, ili novinari, ili sagovornici iz „reda odraslih“ (Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, 2017, str. 54.). Povrh

svega toga, djeca sa poteškoćama u razvoju su zaista medijski nevidljiva i pojavljuju se najčešće u humanitarnim kontekstima. Tek u posljednje vrijeme više pažnje se posvećuje sportskim aktivnostima osoba sa poteškoćama u razvoju i invaliditetima.

Slika 1: Novinski članci o uspjehu osoba sa poteškoćama u razvoju i invaliditetima (izvor: 24sata)

Inkluzivni mediji trebaju igrati važniju ulogu u društvu. Uključivanjem iznijansiranih portreta djece i odraslih s teškoćama u razvoju mediji mogu poslati pozitivnu poruku da su oni članovi porodice i lokalne zajednice, a mogu se susresti s pogrešnim tumačenjima i stereotipima koji pojačavaju socijalne predrasude.

Dobar primjer inkluzivnih medija jeste serija „Speechless“ („Bez riječi“) koja se pojavila na tržištu 2016. godine, a njeni glavni glumci su tinejdžer s poteškoćama u razvoju, koji je vezan za kolica, njegovo dvoje braće i njegovi roditelji čiji se život konstantno spontano podređuje bratu. Na humorističan način pristupljeno je porodičnoj situaciji koja nije rijetkost, ali kojoj se nikada ili gotovo nikada ne posvećuje toliko pažnje koliko se posvećuje „savršenim“ porodicama kroz medije. Porodica iz ove humoristične serije je siromašna, svaki se mjesec snalazi kako će preživjeti, štedi se dosta, a pritom je brat uvijek prioritet koji kao glavni lik ne može govoriti već ima kompjuter na kojem pokazuje riječi i pomoćnika koji govoriti umjesto njega (Jović, 2016, 34).

Slika 2: Serija "SPEECHLESS" (izvor: Behance.com)

Djeca sa poteškoćama u razvoju, a i djeca općenito gledajući tu seriju mogu vidjeti kako je invalidnost sastavni dio života, kako ona nije ništa ružno i ništa što treba ili uopće smije biti predmet poruge, te kako se i takva djeca i ljudi susreću sa sasvim običnim, svakidašnjim problemima koji su samo dodatno stresni i zakomplikovani fizičkim poteškoćama.

Iako kvalitetan medijski sadržaj, edukativan i s pozitivnim porukama, nije jednostavno pronaći i odabratи, on postoji. On jeste u manjini, iako većina sadržaja medija nameće sasvim pogrešne obrasce ponašanja, ipak je moguće pronaći sadržaj koji nije nužno namijenjen isključivo djeci, a istoj nosi pozitivne poruke i pruža primjere pozitivnih, poželjnih obrazaca ponašanja. To samo znači kako roditelji moraju pomno odabratи sadržaj kojem će dijete biti izloženo.

3. Obrazovanje kao društveni proces i djeca sa poteškoćama u razvoju

Obrazovanje je prvenstveno društveni proces, koji je relativno izdvojen dio procesa socijalizacije i vaspitanja kao uvođenja mladih članova društvene zajednice u društvene procese, u kojem mladi članovi stiču znanja i umijeća koja su od značaja za njihove buduće djelatnosti u društvu, prije svega za učešće u radnom procesu (na osnovu društvene podjele rada), za društvenu komunikaciju, usklađivanje svog ponašanja sa drugim članovima društva i slično (Sociološki leksikon, 1982, str. 415.). Pri tome, treba imati na umu da su procesi vaspitanja, socijalizacije i obrazovanja ipak različiti pojmovi iako su isprepleteni.

Istraživanja i teorijska razmatranja o načinima na koje se ostvaruje reprodukcija klasnih i drugih nejednakosti tokom procesa institucionalnog obrazovanja su raznovrsna, naročito se ukazuje na mnoštvo činilaca koji utiču na ispoljavanje društvenih nejednakosti tokom procesa institucionalnog obrazovanja, pored ekonomskih odnosno klasnih podjela, sve veća pažnja se

obraća na kulturna i vjerska obilježja, konvergenciju jezika i stil ponašanja, te naravno sve veći jaz među djecom sa poteškoćama u razvoju (Sociološki leksikon, 1982, str. 415). Iako navedeni citat govori o stanju unazad gotovo četiri decenije, sve do danas su i pored ogromnih promjena, i dalje žive rasprave i prijedlozi o korjenitim promjenama u sistemu i načinu obrazovanja u mnogim društvima. Pri tome, nesporna je činjenica da zapadne zemlje i dalje prednjače u organizaciji obrazovnog sistema tako da isti ima što veći stepen inkluzije djece sa poteškoćama u razvoju, ali na području Balkana, naročito u ruralnim sredinama se nailazi na brojne probleme i prepreke.

Opšte obrazovne institucije su odgovorne za obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju u zajedničkom okruženju uz obezbjeđenje adekvatnih uslova za to, jer integrисано obrazovanje treba smatrati komplementarnim pristupima u obezbjeđenju jeftinijeg obrazovanja i osposobljavanja osoba sa poteškoćama u razvoju, te samo u situacijama kada opšti školski sistem ne zadovoljava potrebe djece sa poteškoćama u razvoju može se razmatrati specijalno obrazovanje koje treba da ima za cilj samo pripremu djece za obrazovanje u okviru opšteg školskog sistema (Centar za samostalni život invalida Srbije, 2003, str. 25.). U istom kontekstu, obrazovanje djece s poteškoćama u razvoju kompleksna je tema socijalne i zdravstvene zaštite te specifičnih prilagođenih oblika odgoja i obrazovanja. Samo sinergijskim djelovanjem svih relevantnih institucija moguće je uspešno poštovati prava ove kategorije djece. Čini se da će proći dosta vremena dok obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini bude doista inkluzivan. Škole često nisu u stanju prihvatići djecu sa poteškoćama u razvoju, u nekim školama nedostaje mogućnost fizičkog pristupa za učenike s invaliditetom, a ne postoje ni sredstava za njihov prijevoz. U većini škola nema asistenata u inkluzivnoj nastavi niti je inkluzivna nastava funkcionalna u punom kapacitetu. Djeca s poteškoćama u razvoju ili pohađaju nastavu prema redovnim nastavnim planovima i programima u redovnim školama ili idu u tzv. specijalne škole.

U prilog ovome govore i zvanični statistički podaci (Agencija za statistiku BiH, 2012) gdje je istaknuto da od ukupnog broja upisane djece, u predškolskim ustanovama je približno 3% (463) djece sa poteškoćama u razvoju, dok je približno 1% (3090) djece sa poteškoćama u razvoju uključeno u redovne osnovne škole. U istom kontekstu, u literaturi nekoliko godina kasnije navodi se i da jedinstvenih podataka o broju učenika sa poteškoćama u razvoju u redovnim srednjim školama nema, dok je osnovne škole za djecu sa poteškoćama u razvoju

pohađalo 1029 djece, a srednje škole za djecu sa poteškoćama u razvoju pohađalo 411 učenika/ca. Dok prema izvještaju UNICEF Innocenti centra, broj djece s poteškoćama u razvoju u zemljama Centralne i Istočne Evrope, bivšeg Sovjetskog Saveza i Baltika, u 27 zemalja se utrostručio, od 500,000 u 1990. godini do 1,5 milion u 2000. godini (Velagić, 2018).

U praksi roditelji djece s poteškoćama u razvoju, posebno one s većim procentom invaliditeta, nailaze na velike prepreke budući da im je vlast gotovo u potpunosti prepustila da sami obezbjede odgovarajuće obrazovanje za svoju djecu, iako u školama postoji sve veći broj programa za djecu s invaliditetom. Tako prema nekim istraživanjima, situaciju dodatno otežava činjenica da “57,9% građana BiH vjeruje da se djeca sa smetnjama u razvoju ne mogu u potpunosti uklopati u sredinu kao druga djeca, bez obzira na njihov lični napor i napore njihovih porodica u ovom smjeru”. Oni, isto tako, najčešće smatraju (41,1%) da djeca sa smetnjama u razvoju trebaju pohađati posebne obrazovne ustanove, gdje su gradivo i pristup prilagođeni njihovim potrebama. Samo 4,7% bh. građana vjeruje da ova djeca trebaju pohađati redovne škole i razrede sa drugom djecom, bez prilagođavanja njihovim potrebama (SOS dječija sela, 2014, str 17).

Bez obzira na navedeno, neki autori ipak smatraju da postoje određeni pomaci, barem na nivou osnovnog obrazovanja. Ti pomaci su rezultat pritiska međunarodnih nevladinih organizacija kao i relevantnih obrazovnih institucija. Već su davno prošli predviđeni rokovi za uvođenje tri elementa inkluzivnog obrazovanja: dobro obučeni nastavnici, adekvatna oprema i efikasna organizacija. Nastavnici i dalje nemaju kontinuiranu obuku (Velagić, 2018). Kao i u drugim zemljama regije (Srbija i Hrvatska) u BiH ne postoji efikasno predškolsko obrazovanje za djecu s poteškoćama u razvoju, naročito u selima i udaljenim mjestima, a i siromaštvo je usko povezano sa ovim problemom.

Treći dio

Prava djeteta sa teškoćama u razvoju

3. PRAVA DJETETA SA TEŠKOĆAMA U RAZVOJU

1. Određenje i klasifikacija prava djece s poteškoćama u razvoju

Pravo i sociologija prava kao naučna disciplina imaju različit predmet proučavanja, pri čemu sociologija prava proučava odnos između prava i društva kao cjeline, dok nauka o pravu kao posebna teorijska društvena nauka ispituje unutrašnju strukturu prava (Sociološki leksikon, 1982, str. 473.). Uz navedeno, unutar samog prava kao i sociologije prava postoji mnoštvo različitih kategorija, s tim da ćemo za potrebe ovog rada u fokus staviti osnovna prava čovjeka, prava djeteta i posebno prava djeteta sa poteškoćama u razvoju kao međusobno isprepletena i povezana ljudska prava. Pri tome, treba reći da je prema jednoj od definicija samo pravo skup društvenih normi koje država sankcioniše svojim aparatom fizičke prinude koji raspolaže monopolom fizičke sile, a njegova funkcija je održavanje onog načina funkcionisanja društva i društvenog poretku koji je u interesu vladajuće klase (Sociološki leksikon, 1982, str. 484.). U istom kontekstu, neki autori smatraju da je pravo pojam koji u današnjem vremenu obuhvata širok spektar pitanja povezanih sa građanstvom, jednakošću, pravednošću i legitimitetom. Prava mogu biti aktivna i pasivna, te obuhvataju zahtjev, moć, slobodu, imunitet. Smatra se da su prava odraz dužnosti jer definiraju odnos između nositelja prava (pojedinca) i jamca prava (uglavnom države) (Lavić, 2014, str 76).

Pravo funkcioniše i ostvaruje se kroz pravne akte, a pravni akti jesu društvene činjenice nastale zbog stvaranja pravnih propisa i zbog regulisanja društvenih odnosa s pomoću ovih. Pravni akti se dijele na opće koji su također formalni izvori prava i koji sadrže pravne propise, te na pojedinačne pravne akte koji obuhvataju pravne akte državnih i samoupravljačkih organa, koji su zakonodavni, upravni i sudski, te privatne akte koje prave pojedinci (Bosanac i dr. 1977, str. 475.).

Prava čovjeka kao zasebna kategorija prava predstavljaju jedan vid i ovlašćenja i prava i pogodnosti i privilegija, a što se sve utvrđuje političkim i pravnim aktima jedne zemlje, a koji ljudima osiguravaju određenu zaštitu i daju ovlaštenja nadležnim organima da sankcionišu svako kršenje istih (Sociološki leksikon, 1982, str. 482.).

Ljudska prava zahvaljujući procesu sekularizacije teorija prirodnog prava prerastaju u teoriju ljudskih prava, a savremena teorija ljudskih prava rezultat je strašnih genocida u 20. stoljeću i stoga su posebno ustanovljena u Univerzalnoj deklaraciji UN-a o ljudskim pravima 1948. godine (Lavić, 2014, str. 548.). Za ljudska prava bitno je da budu ne samo proglašavana već i ostvarivana jer pravo koje se proglašuje a ne ostvara je iluzorno. Za stepen ostvarljivosti ljudskih prava bitno je voditi računa o društvenim uslovima njihovog ostvarivanja prije njihovog proglašavanja. Sociologija ljudskih prava kao najvažnije uslove njihovog ostvarivanja pominje sljedeće: stepen razvoja materijalne proizvodnje zemlje, nepostojanje oštrih društvenih sukoba (klasnih, vjerskih, nacionalnih, kulturnih...), te postojanje relativnog mira i društvene trpežljivosti, zatim postojanje razvijenog javnog mnijenja i građanske svijesti a posebno pravne svijesti obzirom da se ljudska prava mogu koristiti samo ukoliko su ih nosioci svjesni (Sociološki leksikon, 1982, str. 483.).

Kada se govori o ljudskim pravima, najčešće se referiramo na njihovu savremenu historiju koja počinje sa Univerzalnom deklaracijom o pravima čovjeka iz 1948. godine ali neke od temeljnih ideja ljudskih prava sreću se već u antičkoj Grčkoj, a kasnije i u religijama. U grčkoj filozofiji se prvo javila ideja o prirodnom pravu čovjeka koja se kasnije razvijala kroz različite religije svijeta i ta rana poimanja ljudskih prava preteča su njihovom savremenom shvatanju, a ove ideje svoje stvarno mjesto u politici i pravu kao zasebnoj nauci nalaze tek kasnije.

Uprkos dugoj historiji, ljudska prava se i danas ne razumiju dovoljno ili se pogrešno tumače. Razlozi njihovu pogrešnom shvatanju, tumačenju ili razumijevanju su mnogobrojni. Jedan od problema je to što se ljudska prava shvataju kao teorijska forma, prikladna za političke retorike ali bez ozbiljnog razumijevanja njihovog praktičnog aspekta. Naprotiv tome, ljudska prava su konkretna, aplikabilna i mjerljiva u praksi. Dakle, uprkos apstraktnosti koja im se pripisuje, ona su stvarna i pripadaju svima, te se mogu zaštiti. Tu zaštitu mora osigurati društvo, odnosno društvo mora osigurati aparat i institucije koja će štitit ta prava ali naše društvo koje je obilježeno konstantnom političkom i ekonomskom krizom, kao i siromaštvom, postalo je pogodno mjesto za kršenje brojnih ljudskih prava (Šadić, 2014, str. 19.).

Ljudska prava nisu statična već zahtijevaju nove interpretacije, detaljna objašnjenja, bolju primjenu i promociju, zbog čega se nekad čini nemogućim definirati ih.

Kako bi se moglo govoriti o nekom ljudskom pravu postoje određeni kriteriji, na primjer da bi pravo bilo ljudsko pravo potrebno je da je ono neophodno za osobu ili grupu kako bi se dostigla humanost, zatim ova prava se ostvaruju za sve osobe ili pojedine grupe u cilju humanosti, mora postojati konsenzus o tome šta se smatra ljudskim pravom jer se nešto ne može smatrati ljudskim pravom ukoliko za to ne postoji podrška društva, te ova prava moraju biti efektivno realizirana (Šadić, 2014, str. 20.).

Najugroženiji pojedinci u društvu su upravo djeca i osobe s invaliditetom kojima je potrebna posebna zaštita društva. Kad se ove dvije kategorije osoba spoje u jednu govorimo o najranjivijoj skupini društva - djeci s invaliditetom, koja se u (međunarodno) pravnoj terminologiji definiraju kao djeca s tjelesnim i psihičkim poteškoćama u razvoju (Rešetar, 2017).

Zaštita prava djece je prirodno pravo roditelja i porodice ali i njihova obaveza. Država garantira ispunjenje prava djece, a ovlaštena je na određene intervencije ukoliko su prava djece dovedena u pitanje. Dakle, ukoliko roditelji nisu u stanju da vrše svoje obaveze prema djeci ili kada nastupe konfliktne situacije, država mora intervenirati i poduzimati mjere radi njihove zaštite (Centar za naučno-istraživački, izdavački rad i pravne klinike, 1999, str. 295.). Sigurno da je rješenju ovog pitanja potreban integralni pristup koji vodi računa o svim elementima dječje ličnosti, o djetetu kao osobi sa poteškoćama u razvoju, zahtjevima i pravima. Stoga, spoznaja o djetetu kao osobi sa poteškoćama u razvoju dovodi do promjene u pravnom pristupu djeci, a to se očituje u novom teoretsko-pravnom pristupu odnosa roditelja i djece, te promjenama u zakonodavstvu. One su posebno uslijedile nakon donošenja Konvencije o pravnima djeteta, koja je pokrenula interes za prava djece i to ne samo stručnjaka nego i šire javnosti.

U proteklih pola stoljeća Organizacija Ujedinjenih naroda usvojila je više od četrdeset dokumenata koji se neposredno ili posredno odnose na osobe sa poteškoćama u razvoju (Teodorović i Bratković, 2001, str. 221.). Puna provedba prava djeteta i djece s poteškoćama u razvoju je vitalni državni interes, na koji Konvencija o pravima djeteta i Konvencija o pravima osoba s invaliditetom obavezuju države potpisnice da stvori uslove koji će omogućiti djeci s poteškoćama da još od ranog djetinjstva budu uključeni u sve tokove života ali je problem što stvaranje tih uslova treba da prate finansije i sredstva koje bi trebalo da dobiju porodice djece s poteškoćama.

Za djecu s poteškoćama u razvoju ključna je UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom koju su dužne poštivati zemlje potpisnice (među kojima su Srbija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina), a na osnovu koje se baziraju i drugi zakoni unutar država o pravima ove ranjive skupine. Konvencija ima nekoliko ključnih stavki, istom je zagarantovano pravo na poštivanje porodice koje garantuje djeci s invaliditetom jednakim pravima kao i ostaloj djeci zabranu svake diskriminacije u pogledu očuvanja njihove plodnosti, a poštivanjem prava na porodični život nastoji se spriječiti sakrivanje, napuštanje, zanemarivanje i segregaciju djece s poteškoćama u razvoju, zatim posebnu pažnju izaziva pravo na obrazovanje temeljem kojeg su države članice dužne osigurati inkluzivni obrazovni sistem u kojem će se svakom djetetu s poteškoćama u razvoju osigurati individualna pomoć i potpora, jer na taj se način djeci s poteškoćama u razvoju osigurava okruženje koje im omogućava potpuni osobni, fizički, psihički i socijalni razvoj u skladu s njihovim potencijalima (Rešetar, 2017, str. 97). Svaka država potpisnica je dužna djeci s poteškoćama u razvoju omogućiti uživanje najviših ostvarivih standarda fizičkog i mentalnog zdravlja bez diskriminacije na osnovi invaliditeta, uključujući dostupne i besplatne zdravstvene usluge i programe, kao i ranu identifikaciju i intervenciju, te dostupnost usluga kojima se smanjuje i preventira daljnji invaliditet djeteta jer je temeljno ljudsko pravo svakog djeteta pravo na očuvanje zdravlja, a zdravstveni radnici koji rade s ovom kategorijom moraju biti adekvatno educirani (Rešetar, 2017, str 91). Također, djeca s poteškoćama u razvoju i njihovi roditelji, odnosno osobe koje se brinu o njima imaju pravo na odgovarajući životni standard uključujući prehranu, odijevanje, stanovanje, kao i pravo na socijalnu zaštitu, te pristup programima smanjenja siromaštva, posebno ističući učestalost siromaštva u porodicama djece s poteškoćama u razvoju (Rešetar, 2017, str. 44).

Nažalost, pokazalo se da u praksi zemlje regije ne poštuju normirana prava ili nikako ili djelimično, iako socijalna politika države i njen odnos prema najranjivijim članovima društva, kao što su djeca s poteškoćama u razvoju, pokazuje njezinu socijalnu osjetljivost, zrelost i vrijednosti koje je postavila kao ciljeve svojih politika, te se nadati da će se u budućnosti situacija poboljšati.

2. Pravo djeteta sa poteškoćama u razvoju na zdravstvenu zaštitu

Zdravstvena zaštita je organizovana sveukupna djelatnost društva radi očuvanja i unapređenja zdravlja građana, a u kojoj oblasti postoji niz zakona i podzakonskih akata koji regulišu zdravstvenu zaštitu osoba sa poteškoćama u razvoju, tako da pravo na zdravstvenu zaštitu imaju osobe sa poteškoćama u razvoju, a naročito djeca (Ministarstvo rada i socijalne politike, Sektor za zaštitu osoba sa invaliditetom i Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije, 2011). Za djecu sa poteškoćama u razvoju potrebno je intenzivnije praćenje u primarnoj zdravstvenoj zaštiti gdje će roditelji dalje biti upućeni u ustanove za rehabilitaciju, te na centre za socijali rad na datom području.

Pravo na uživanje najviših moguće ostvarivih zdravstvenih standarda te na pristup i kvalitetu zdravstvenih službi u zajednici u kojoj djeca žive sastavno je pravo u UN Konvenciji o pravima djeteta (čl. 24.) i u UN Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom (čl. 25.). Prepostavka osiguravanja tih standarda nesumnjivo je kvalitetno zakonodavstvo koje je potrebno kontinuirano unaprjeđivati, imajući u vidu biološko-psihosocijalne potrebe najranjivijih skupina zajednice (UNICEF, 2015). U ovom kontekstu sva djeca imaju pravo na najviše dostižne standarde zdravstva, pri čemu djeca s teškoćama u razvoju imaju podjednako pravo na punu zaštitu, od imunizacije u ranom djetinjstvu do adekvatne prehrane i liječenja dječjih ozljeda i oboljenja, kao i pravo na pouzdane informacije o seksualnom i reproduktivnom zdravlju i uslugama tijekom adolescencije i ranog odraslog doba, a od podjednake su važnosti osnovne usluge kao što su voda i higijena.

Cilj inkluzivnog pristupa zdravlju je omogućiti djeci s teškoćama da uživaju ova prava na podjednakoj osnovi kao i svi ostali. To je pitanje socijalne pravde i poštovanja dostojanstva svih ljudskih bića, kao i investiranje u budućnost, kako bi zdrava djeca izrasla u produktivnije osobe i roditelje.

Imunizacija, između ostalih, najuspješnija i najisplativija intervencija javnog zdravlja, ključna je komponenta globalnih djelovanja u pravcu smanjenja bolesti i smrti u djetinjstvu. Danas se može doći do mnogo većeg broja djece, ali djeca s teškoćama još uvek nemaju odgovarajuće koristi od povećane obuhvaćenosti imunizacijom. Uključivanje ove djece u aktivnosti imunizacije nije samo pitanje etike, već imperativ za javno zdravlje i jednakost. Univerzalna pokrivenost se ne može postići ako ova djeca ostaju isključena.

3. Inkluzivno obrazovanje djece sa poteškoćama u razvoju

Osobe s poteškoćama u razvoju su kroz ljudsku historiju većinom bile degradirane i obespravljene, a često obilježavane kao devijantne i nepoželjne, a sredinom dvadesetog stoljeća bile su obuhvaćene isključivo segregacijskim sistemom obrazovanja. Tek nakon Drugog svjetskog rata i donošenja Deklaracije o ljudskim pravima (1948) počinje primjena ljudskih prava na međunarodnom nivou, pri čemu se polazi od univerzalnosti tih prava i njihove internacionalizacije u kreiranju i zaštiti. Ovaj pokret za ljudska prava koji se proširio šezdesetih godina uzrokovao je pozitivan trend ka zakonodavnoj zaštiti i uključivanju u društvo osoba sa poteškoćama u razvoju. Ovaj trend je bio rezultat novih naučnih spoznaja i snažnog djelovanja roditelja djece sa poteškoćama u razvoju kao i samih osoba sa poteškoćama u razvoju i organizacija koje djeluju u korist istih (Teodorović i Bratković, 2001, str, 220.).

Kod djece s teškoćama u razvoju jedan od ključnih pravaca djelovanja treba biti potpuno inkluzivno obrazovanje. Na praktičnom primjeru to znači da se djeca koja imaju razvojne poteškoće ne odvajaju u posebne škole, već da obrazovanje stiču sa vršnjacima. Ta praksa je dobra kako za djecu s poteškoćama, tako i za onu koja nemaju poteškoće, jer ih uči kako da budu saosjećajniji, otvoreniji i u prilici da vide da se i druga djeca trude, uče i stiču znanja (Karamatić-Brčić, 2011). Potrebno je raditi sa svima – s djecom, roditeljima, učiteljima, direktorima, donosiocima odluka i zakonskih akata, različitim nivoima vlasti i svima ostalima, ako želimo iskreno promijeniti stav prema djeci s poteškoćama u razvoju jer postoji i dalje doza stigme i diskriminacije prema ovakvoj djeci u svim zemljama.

Inkluzivno obrazovanje djeci s teškoćama u razvoju disproporcionalno je uskraćeno pravo na obrazovanje, što potkopava njihovu sposobnost da uživaju puno pravo na državljanstvo i da u potpunosti uživaju i preuzimaju svrshodnu ulogu u društvu. Podaci iz ankete domaćinstava iz 13 zemalja s niskim i srednjim prihodom pokazuju da je kod djece s teškoćama između 6 i 17 godina znatno manja vjerojatnost da će biti upisani u školu nego kod njihovih vršnjaka bez teškoća u razvoju (UNICEF, 2013).

Dok god se djeci s teškoćama u razvoju uskraćuje jednak pristup njihovim lokalnim školama, vlade ne mogu postići Milenijski razvojni cilj ostvarivanja univerzalnog osnovnoškolskog obrazovanja, a države potpisnice Konvencije o pravima osoba s invaliditetom ne mogu ostvariti svoje obaveze u skladu s članom 24. Umjesto da odvaja djecu s teškoćama u posebne škole, inkluzivno obrazovanje podrazumijeva osiguravanje dobrih mogućnosti za učenje za sve učenike u okviru redovnog školskog sustava. U idealnom slučaju, ono omogućuje djeci s teškoćama i bez teškoća u razvoju da pohađaju iste satove prilagođene uzrastu u lokalnoj školi, uz dodatnu individualno prilagođenu podršku prema potrebi. Za to je potrebno prilagođavanje fizičkog uređenja, kao i novi, djetetu prilagođen nastavni plan i program koji uključuje vidljivost različitosti koje se mogu naći u društvu i odražava potrebe sve djece (Karamatić-Brčić, 2011, str 63). Dijete čije su teškoće u razvoju ili zastoj u razvoju rano otkriveni imat će mnogo bolje šanse u dostizanju svog punog potencijala. Obrazovanje u ranom djetinjstvu je važno zato što se 80% kapaciteta mozga razvije prije treće godine i što razdoblje između rođenja i osnovne škole pruža mogućnosti za prilagođavanje razvojnog obrazovanja potrebama djeteta. Studije sugerisu da djeca koja su u najnepovoljnijem položaju imaju najviše izgleda u izvlačenju koristi. Jasno je da uz podršku obitelji i zajednice od najranijih dana života djeca s teškoćama u razvoju imaju bolju poziciju koja im omogućuje da na najbolji način iskoriste svoje školske godine i pripreme se za odraslo doba (Karamatić-Brčić, 2011, str. 132).

U školi, stvaranje inkluzivnog i stimulativnog okruženja za učenje kod djece s teškoćama u velikoj mjeri ovisi o nastavnicima, tako da je važno da oni jasno razumiju inkluzivno obrazovanje i da budu posvećeni učenju sve djece. Međutim, vrlo često nastavnicima nedostaje odgovarajuća priprema i podrška za podučavanje djece s teškoćama u razvoju u redovnim školama i to je jedan od faktora u spomenutoj nespremnosti pedagoga u mnogim zemljama u podržavanju inkluzije djece s teškoćama u razvoju na njihovim satovima. Kada su nastavnici i drugo osoblje obučeni za rad s djecom s teškoćama u razvoju, onda oni pozitivnije sagledavaju inkluziju djece s teškoćama. Najpozitivnije stavove imaju nastavnici koji su imali iskustva s inkluzijom. Pokazalo se da pozitivni stavovi nastavnika smanjuju ograničenja smještaja učenika s teškoćama. Ipak, obuka prije zaposlenja rijetko priprema nastavnike za inkluzivnu nastavu. Kada obuka postoji, njena kvaliteta varira. Nastavnici s teškoćama u razvoju su vrlo rijetki i to predstavlja dodatni izazov za inkluzivno obrazovanje. Odrasli s teškoćama u razvoju često se

sreću s velikim preprekama kada žele steći kvalifikacije nastavnika. U Kambodži, na primjer, nastavnici „po zakonu“ ne smiju imati teškoće u razvoju (UNICEF, 2013).

Inkluzivno obrazovanje zahtijeva fleksibilan pristup organizaciji škole, izradi nastavnog plana i programa i ocjenjivanju učenika. Takva fleksibilnost omogućuje izradu pedagogije koja više promovira inkluziju i pomiče fokus s nastavnika na djecu kako bi se uključili različiti stilovi učenja. Nastavnici često nemaju adekvatnu pomoć u učionici, a trebali bi imati mogućnost zatražiti stručnu pomoć od stručnjaka. Na primjer, savjet o upotrebi Brailleova pisma ili podučavanju putem računala, kada su potrebe njihovih učenika s teškoćama u razvoju izvan njihove ekspertize. Takvih stručnjaka je malo, naročito u područjima s niskim prihodom. Ovo je prilika za odgovarajuću podršku od strane onih koji pružaju finansijsku i tehničku pomoć od međunarodne do lokalne razine. Inkluzivnom obrazovanju također su potrebni resursi izvan učionice. Roditelji imaju potencijala da doprinesu na mnoge načine, od osiguravanja prijevoza do podizanja razine svijesti i povezivanja sa sektorima zdravstva i socijalne skrbi za dobivanje opreme, podrške i bespovratnih finansijskih sredstava. Najmanje korišten resurs u školama i zajednici svuda u svijetu su djeca. Iako je važnost sudjelovanja djece dobro dokumentirana, ona ipak nemaju svoje mjesto u postojećim strukturama i sustavima obrazovanja. Uključivanja djece s teškoćama u razvoju u procese odlučivanja mogu predstavljati poseban izazov i zbog toga što postoji uvriježeno mišljenje i ponašanje kojima se ona doživljavaju kao pasivne žrtve.

U participatornom istraživanju, djeca najčešće naglašavaju važnost čistog okruženja i higijenskih toaleta, stoga su za djecu s teškoćama privatnost i dostupnost osnova. Djeca s teškoćama u razvoju mogu i moraju predvoditi i procjenjivati aktivnosti za unapređenje dostupnosti i inkluzije. Kao i u drugim područjima, za ostvarivanje inkluzivnog obrazovanja bilo bi od pomoći kada bi vlade i roditelji jasno znali tko treba što raditi, kako i kome treba podnosići izvještaje. Ako se ne ispune preuzete obveze, jedan od problema koji ostaje jest pitanje nadležnosti. U Bangladešu, na primjer, za većinu aspekata obrazovanja djece s teškoćama zaduženo je Ministarstvo socijalne skrbi, a ne Ministarstvo obrazovanja (UNICEF, 2013). Da bi inkluzivno obrazovanje postalo stvarnost, Ministarstvo obrazovanja treba poticati na preuzimanje odgovornosti za svu djecu školskog uzrasta. Koordinacija s partnerima i drugim akterima može predstavljati značajnu podršku u ovom procesu. Isključenost uskraćuje djeci s teškoćama u razvoju koristi koje im obrazovanje pruža za cijeli život: bolji posao, socijalnu i ekonomsku

sigurnost, kao i mogućnosti za puno sudjelovanje u društvu. Nasuprot tome, investiranje u obrazovanje djece s teškoćama u razvoju može doprinijeti njihovoj budućoj efikasnosti kao radne snage. Nadalje, osnovne vještine čitanja i pisanja također unapređuju zdravlje. Za dijete čija majka zna čitati veća je vjerojatnost da će živjeti duže od pet godina, a niže razine obrazovanja kod majki vezane su za veće stope zaostajanja u razvoju među djecom u urbanim sirotinjskim četvrtima u Keniji, u Kambodži i u romskim naseljima u Srbiji (UNICEF, 2013, str. 53).

Obrazovanje je pored ostalog i koristan instrument i pravo. Kako se navodi u Konvenciji o pravima djeteta, ono promovira razvoj osobnosti, talenata te mentalnih i fizičkih sposobnosti djeteta do njegovih punih potencijala i treba biti dostupno svima podjednako.

4. Komparativno pravni pregled ostvarivanja prava djeteta s teškoćama u razvoju u Bosni i Hercegovini

4.1. Prva djeteta s poteškoćama u razvoju – Bosna i Hercegovina

Promjena pristupa intelektualnim i razvojnim onesposobljenjima je dovela do međunarodnog trenda zatvaranja institucija što je dovelo do preseljenja osoba/djece s invaliditetom u okvir zajednica koje je imalo ogroman utjecaj na to kako društvo gleda na intelektualna i razvojna onesposobljenja. Značaj ovakvog pristupa je da za osobe sa poteškoćama u razvoju postoji mjesto u zajednici, tako da one imaju viši stepen prihvatanja nego što je to bilo sedamdesetih godina. Istraživanje tolerancije u Bosni i Hercegovini prema osobama sa mentalnim poteškoćama, invaliditetima i poteškoćama u razvoju, koje je obuhvatilo 732 osobe i pokazalo je da opšta populacija u BiH ima relativno dobromjerne stavove i da izražava toleranciju prema osobama sa navedenim poteškoćama i njihovoju uključenosti u zajednicu Stav većine učesnika fokus grupa bio je da deinstitucionalizacija tj. integracija u zajednicu terapija budućnosti i da je neophodna za dalji prosperitet i funkcionisanje mentalno oboljelih osoba. Opšta populacija i zdravstveni radnici ističu da je neobrazovanost jedan od vodećih razloga za postojanje stigme, te ukazuju na značaj edukacije stanovništva i širenja adekvatnih informacija o osobama sa poteškoćama u razvoju, osobama sa invaliditetom i osobama sa mentalnim oboljenjima (Švraka, Avdić i saradnici, 2015, str. 59.).

Zakonom o zaštiti djece u Republici Srpskoj utvrđeno je pravo na predškolsko vaspitanje i obrazovanje za djecu sa poteškoćama u razvoju (Centar za ljudska prava Univerziteta u

Sarajevu, 2009, str. 358.). Djeca sa poteškoćama u razvoju se obrazuju u redovnim školama prema važećim nastavnim planovima i programima i u posebnim ustanovama, odnosno osnovnim školama za djecu sa poteškoćama u razvoju, prema posebnim nastavnim planovima i programima.

U Federaciji BiH, u školskoj 2010/2011 godini, u 29 osnovnih škola za djecu sa poteškoćama u razvoju upisana su 594 učenika, u Republici Srpskoj u 24 osnovne škole za djecu sa poteškoćama u razvoju upisana su 403 učenika, dok je u redovnu nastavu u Republici Srpskoj uključeno 1 284 učenika sa poteškoćama u razvoju. U Brčko distriktu BiH u 2 osnovne škole za djecu sa poteškoćama u razvoju a upisano je 26 učenika (Švraka, Avdić i saradnici, 2015, str. 68).

U oba entiteta usvojeni su zakoni o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa posebnim potrebama, odnosno poteškoćama u razvoju ali uprkos određenim pozitivnim efektima u njihovom zapošljavanju, diskriminacija je i dalje sveprisutna. U FBiH od 20 000 osoba sa poteškoćama u razvoju, njih 8 000 traži zaposlenje, u RS-u od procijenjenih 70 000 osoba sa poteškoćama u razvoju njih 2 450 je u evidenciji biroa (Švraka, Avdić i saradnici, 2015, str. 22).

Konvenciju o pravima djeteta Bosna i Hercegovina je implementirala u svoj pravni poredak u skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine (Aneks I, Dodatni sporazum o ljudskim pravima). Konvenciju je ratificirala 1993. godine, što je potvrđeno Općim okvirnim sporazumom za mir u Bosni i Hercegovini, odnosno Aneksom 4, član II, tačka 7 u kojoj se navodi da će Bosna i Hercegovina ostati ili postati potpisnica međunarodnih sporazuma navedenih u Aneksu Ustava BiH (Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, str. 356.).

Deca sa poteškoćama u razvoju u BiH nemaju adekvatnu medicinsku njegu, niti odgovarajuće mogućnosti za obrazovanje. U skladu sa Okvirnim zakonom o osnovnoj i srednjoj školi u Bosni i Hercegovini, djeca i mladi sa ozbiljnim smetnjama i poteškoćama u razvoju mogu se djelimično ili u cjelini obrazovati u specijalnim odgojno-obrazovnim ustanovama ako im nije moguće pružiti odgovarajuće obrazovanje u redovnim školama. Što se tiče socijalne zaštite, odredbama Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom u Bosni i Hercegovini regulisana su prava

na ličnu invalidninu, dodatak za njegu i pomoć od strane druge osobe (ako nije ostvaren po nekom drugom osnovu) i ortopedski dodatak (Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, 2009, str. 362).

Djeci s poteškoćama u razvoju je potrebna sveobuhvatna i fleksibilna podrška s ciljem ravnopravnog učestvovanja u društvu sa drugom djecom. U Bosni i Hercegovini, na nivou regulatornog okvira, ostvaren je značajan napredak, ali se djeca sa poteškoćama i dalje svakodnevno suočavaju sa značajnim preprekama u pristupu raspoloživim i kvalitetnim uslugama. Obezbjedivanje pretpostavki da se čuju glasovi djece s poteškoćama u razvoju, njihovih roditelja i zagovornika, treba da poveća razumijevanje i poštovanje prepreka sa kojima se suočavaju, da smanji stigmu i predrasude i doprinese poboljšanju kvaliteta života ove ranjive grupe. Uključivanje i kontinuirana saradnja svih relevantnih faktora, kako bi se svoj djeci u Bosni i Hercegovini, posebno najranjivijim skupinama, pružile fer šanse, adekvatna zaštita, priznanje i ohrabrenje da ravnopravno s drugima na osnovu svojih sposobnosti učestvuju u društvu, treba da bude zajednička misija svake osobe u Bosni i Hercegovini.

4.2. Prava djeteta sa poteškoćama u razvoju – Republika Hrvatska

Prema Ustavu iz 1990. Republika Hrvatska svim svojim građanima i građankama, neovisno o njihovoј rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama, jamči i osigurava ravnopravnost, slobode i prava. Ustav takođe normira svim državnim tijelima i ustanovama zaštitu materinstva, djece i mladeži, kao i stvaranje socijalnih, kulturnih, odgojnih, materijalnih i drugih uvjeta kojima se promiče ostvarivanje prava na dostojan život svakog djeteta. Takvim se određenjem Hrvatska svrstala među države u kojima postoji čvrsta osnova za maksimalno poštovanje Konvencije UN-a o pravima djeteta (1990), holističkog okvira univerzalnih minimalnih standarda koje su odrasli dužni osigurati svakom djetetu kao neprikosnovenom subjektu prava (UNICEF, 2018, str 64).

Kada je riječ o zakonodavstvu u Hrvatskoj uočena je velika neu jednačenost strateških dokumenata hrvatske obrazovne politike i zakonskih odredbi na kojima se ona temelji, naime, zakonski i podzakonski propisi nisu dovoljno usmjereni na zadovoljavanje potreba djece u ranjivim situacijama, kao ni na definiranje kvalitete predškolskih programa u odnosu na potrebe te djece. Odnosno, postoji i neusuglašenost zakona iz sistema obrazovanja sa sistemom socijalne

zaštite, što znatno oslabljuje konzumiranje prava propisanih jednim sustavom u sklopu drugog sustava. Većina propisa pati od brojnih slabosti koje se protežu od neprimjerene terminologije kojom se djeca u ranjivim situacijama označavaju pa do uvjetovanja inkluzije djece s posebnim potrema brojnim ograničavajućim pretpostavkama.

Prema istraživanjima UNICEF-a (2015) u Hrvatskoj je prema Hrvatskom registru o osobama s invaliditetom utvrđen broj 510.274 osoba s invaliditetom (12 % od ukupnog broja stanovnika), od čega su 6,5 % djeca s invaliditetom (34.037) u dobi od 0 do 18 godina; 61 % dječaka i 39 % djevojčice. Najveći broj registrirane djece s poteškoćama u razvoju je starosne dobi između 10 i 14 godina (46,8 %), što posredno upućuje na propuštanje rane intervencije, odnosno na kasnije otkrivanje razvojnih teškoća djece i ostvarivanje njihovih prava u srednjem djetinjstvu i ranoj adolescenciji. U istom kontekstu, zaključeno je da su u Hrvatskoj djeca s poteškoćama u razvoju još uvijek nevidljiva jer sistem rane intervencije, koji bi im trebao biti na usluzi i osnaživati ih, ne postoji u odgovarajućem opsegu, takođe je navedeno istraživanje pokazalo da još uvijek postoje mnoge prepreke u ostvarivanju socijalne inkluzije djece s poteškoćama u razvoju u Hrvatskoj.

U vezi s navedenim treba istaći da je u zakonski sistemu Republike Hrvatske termin rana intervencija uvršten prvi put 2011. godine i to Zakonom o socijalnoj skrbi koji ga definiše kao: „stručnu poticajnu pomoć djeci i stručnu i savjetodavnu pomoć njihovim roditeljima, uključujući druge članove obitelji te udomitelje za djecu, kod nekog utvrđenog razvojnog rizika ili razvojne teškoće djeteta“. Sistem socijalne skrbi takođe nije razvio mrežu ustanova koje pružaju rane interventne usluge u zajednici, a sistem zdravstva usmjeren je na liječenje i medicinsku rehabilitaciju, dok psihosocijalna rehabilitacija ne postoji, te roditelji konstantno upozoravaju na činjenicu da u velikoj mjeri sami plaćaju usluge potrebne za razvoj djece, da putuju da bi do njih došli, kao i da svugdje postoje duge liste čekanja (UNICEF, 2015, str. 101).

Dakle, iako je Republika Hrvatska potpisnica Konvencije o pravima djeteta, određene prepreke u primjeni njenih odredaba u i kod djece s teškoćama u razvoju su još uvijek prisutne.

4.3. Prava djece sa poteškoćama u razvoju – Republika Srbija

Iako je u Republici Srbiji posljednjih godina došlo do značajnijeg poboljšanja na nivou pravnog okvira, djeca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom i dalje se suočavaju sa značajnim teškoćama u pogledu dostupnosti i kvaliteta socijalnih, zdravstvenih i obrazovnih usluga, a porodice djece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom suočavaju se sa problemima siromaštva i nedovoljne finansijske podrške za dodatne troškove invaliditeta (UNICEF, 2018, str. 164). Analiza UNICEF-a (2018) o pravima djece, a naročito djece sa poteškoćama u razvoju, koja sadrži kratki pregled situacije do 2017. godine, s obzirom da je Republika Srbija u procesu socijalnih, političkih i ekonomskih reformi i da je posvećena regionalnoj integraciji i saradnji, usklađivanju nacionalnog zakonodavstva i javnih politika sa EU što doprinosi reformama u različitim sektorima i unapređivanju osnovnih ljudskih prava, pokazuje da su i prava djeteta s poteškoćama u razvoju i invaliditetom prepoznata u akcionim planovima. U skladu sa tim, Srbija je u velikoj mjeri reformisala zakone i javne politike u oblastima relevantnim za prava djeteta s poteškoćama u razvoju i invaliditetom, uključujući izmjene u oblasti obrazovanja, socijalne zaštite, zdravstva, pravde i nediskriminacije. Zakoni su zasnovani na načelima dječijih prava, nediskriminacije i društvene uključenosti, što ih u velikoj mjeri čini usklađenim sa međunarodnim standardima. Na zakonodavnom nivou implementiran je princip univerzalnog dizajna i pristupačnosti, definisane su usluge podrške potrebne za samostalni život, odnosno život u porodičnom okruženju, kao i sveobuhvatna podrška u okviru obrazovanja. Isto tako, predviđeni su i različiti mehanizmi povećanja zapošljivosti osoba sa invaliditetom i poteškoćama u razvoju.

Ipak, potrebno je naglasiti da nepovoljni makroekonomski pokazatelji i mala budžetska izdvajanja za prava djeteta sa poteškoćama u razvoju i invaliditetom u Srbiji čine ovaj proces prilično zavisnim od donatorskih sredstava, što može negativno uticati na obezbjeđivanje održivosti reformskih procesa. Zakoni i javne politike značajne za djecu sa smetnjama u razvoju i invaliditetom su primarno u delokrugu relevantnih ministarstava i njihovih decentralizovnih entiteta i lokalnih samouprava. Vlada Republike Srbije je 2002. godine ustanovila Nacionalni savet za prava djeteta kao multisektorsko tijelo koje čine predstavnici relevantnih ministarstava, organizacija civilnog društva i nezavisni stručnjaci sa zadatkom da podnosi inicijative, mišljenja i prijedloge mjera za ostvarivanje prava djeteta u Republici Srbiji, a Komitet za prava djeteta je 2017. godine izrazio zabrinutost zbog toga što ovo tijelo ima samo savjetodavnu ulogu i ne

sastaje se dovoljno često. Također, Narodna skupština Srbije je 2012. godine ustanovila Odbor za prava djeteta koji treba da nadgleda i stara se o tome da prava djeteta budu uključena i poštovana u svim zakonodavnim tekstovima. Zaštita prava djeteta u Srbiji svakako je unaprijeđena i uspostavljanjem nezavisnih institucija, kao što su: Zaštitnik građana, koji ima zamjenika za dečija prava, ali i zamjenika za prava osoba sa invaliditetom, Pokrajinski ombudsman, Povjerenik za zaštitu ravnopravnosti i Povjerenik za informacije od javnog značaja i zaštitu podataka o ličnosti.

Što se tiče samih podataka o djeci sa poteškoćama u razvoju u Republici Srbiji ima cca 7.186.862 stanovnika, na osnovu popisa stanovništva iz 2011. godine, od čega 17,6% čine djeca, ali tačan broj djece sa poteškoćama u razvoju i invaliditetom nije poznat. Iako su se navdenim popisom prikupljali i podaci o broju osoba sa invaliditetom i poteškoćama u razvoju, primijenjena metodologija nije bila adekvatna za ovu društvenu skupinu, uključujući i djecu, pa je rezultirala podatkom da djeca sa smetnjama u razvoju i invaliditetom čine tek oko 0,7% ukupne populacije djece, što je u suprotnosti sa globalno opšteprihvaćenim procjenama da djeca sa poteškoćama u razvoju i invaliditetom čine bar 5% populacije (UNICEF, 2018, str. 134). Stoga je teško utvrditi broj djece sa poteškoćama u razvoju i invaliditetom u Srbiji, a primarno zbog neusklađenosti definicija invaliditeta u različitim zakonima, kao i zbog nerazvijenosti instrumenata za procjenu koji bi bili u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom. U tom smislu Srbija radi na razvoju Registra djece sa poteškoćama u razvoju, koji realizuje Ministarstvo zdravlja.

4.4. Osnovni pokazatelji o djeci sa poteškoćama u razvoju u Opštini Sjenica

Na teritoriji Opštine Sjenica u bazi podataka za 2020. godinu registrovano je 105 djece sa poteškoćama u razvoju, dok je za većinu djece utvrđeno koja im je vrsta dodatne podrške neophodna. Također, u Opštini Sjenica postoji dnevni boravak samo za djecu sa posebnim potrebama, gdje se djeca raspoređuju u grupe, u zavisnosti od stepena teškoća a programi i sadržaji rada planiraju se individualno i grupno na dnevnom, nedjeljnem, mjesečnom i godišnjem nivou, te pomoći u kući. Obje navedene usluge za pomoći djeci s teškoćama u razvoju imaju licencu. U istom kontekstu pokušava se doći do licenciranja usluga „lični pratilac“, pri čemu će se korisniku pružiti dodatna podrška u svakodnevnom životu u oblasti kretanja, održavanja lične higijene, hranjenja, oblačenja, komunikacije sa drugima itd. Angažovanjem

ličnog pratioca biti će omogućeno pružanje odgovarajuće individualne podrške djetetu, radi uključivanja u redovno školovanje i aktivnosti u zajednici, te uspostavljanja što većeg nivoa samostalnosti. Drugim riječima ova usluga se sastoji iz dva segmenta:

- Pomoći djetetu s teškoćama u razvoju kod kuće u oblačenju, održavanju lične higijene, pri hranjenju, pripremi knjiga i opreme za školu
- Pomoći u aktivnostima lokalne zajednice i svakodnevničici, npr. pomoći u korišćenju gradskog prijevoza, pomoći u kretanju, odlazak na igrališta, uključivanje u sportske i kulturne aktivnosti itd.

Prava koja ostvaruju djeca sa poteškoćama u razvoju, odnosno njihove porodice u Opštini Sjenica normmirana odgovarajućim zakonskim propisima su: Pravo na dodatak za pomoći i njegu drugog lica; Pravo na uvećan dodatak za pomoći i njegu drugog lica; Pravo na pomoći u kući; Pravo na dnevni boravak; Pravo na dječji dodatak; Pravo na nadoknadu troškova boravka u predškolskim ustanovama; Pravo na inkluzivno obrazovanje; Pravo na obrazovanje po individualnom programu rada; Pravo na materijalno obezbeđenje (ako su roditelji nazaposleni); Pravo na jednokratne pomoći; Pravo na uvoz auta za djecu sa invaliditetom (100% oštećenje organizma); Pravo na umanjenu registraciju auta ako dijete prima njegu i pomoći; Pravo na umanjene komunalne usluge ako dijete prima njegu i pomoći; Pravo da se osposobi za rad (na osnovu procjene radne sposobnosti); Pravo na nabavku pelena i ortopedskih pomagala (po stepenu invaliditeta).

Svako od pobrojanih prava čije ostvarivanje za jedan broj njih zavisi od stepena teškoća, odnosno invaliditeta djeteta, stvara neophodne pretpostavke za što je moguće veću socijalnu uključenost ove skupine djece u život u zajednici, pri čemu pravo na obrazovanje i boravak u predškolskim ustanovama treba biti realizirano za svako dijete pojedinačno.

Četvrti dio

Diskriminacija i nepoštivanje prava djeteta s teškoćama u razvoju

4. DISKRIMINACIJA I NEPOŠTOVANJE PRAVA DJETETA S TEŠKOĆAMA U RAZVOJU

1. Prisustvo diskriminacije prema djeci sa poteškoćama u razvoju

UN Konvencija o pravima djeteta u svojim odredbama jasno obavezuje strane ugovornice na poštovanje i obezbjeđivanje svih prava djeteta koja su utvrđena u ovom međunarodnom ugovoru „bez ikakve diskriminacije i bez obzira na „rasu, boju kože, pol, jezik, vjeroispovest, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno, etničko ili socijalno porijeklo, imovinsko stanje, onesposobljenost, rođenje ili drugi status djeteta, njegovog roditelja ili zakonskog staratelja“ (čl. 2). U istom kontekstu, UN Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom diskriminaciju određuje: „kao svaku razliku, isključivanje ili ograničenje na osnovu invaliditeta, što ima za cilj ili efekat narušenja ili poništenja priznavanja, uživanja ili vršenja, ravnopravno sa drugima, svih ljudskih prava i osnovnih sloboda u političkoj, ekonomskoj, društvenoj, kulturnoj, civilnoj ili bilo kojoj drugoj oblasti“ (UNICEF, 2015, str. 197). S tim u vezi može se reći da danas, bez obzira na navedeno, diskriminacija predstavlja osnovu mnogih izazova s kojima se susreću djeca s poteškoćama u razvoju i njihove porodice.

Uspostavljanje jasnijeg zakonskog rješenja i prava na zaštitu od diskriminacije od ključnog je značaja za smanjenje ugroženosti djece s poteškoćama u razvoju. Kada ne postoji zakon koji zabranjuje diskriminaciju po ovom osnovu, organizacije osoba s poteškoćama u razvoju i organizacije civilnog društva kao cjelina nastaviti će imati važnu ulogu u vršenju pritiska za usvajanje takvih zakona (Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije, 2018).

Kao primjer diskriminacije djeteta sa poteškoćama u razvoju navodimo priču o trinaestogodišnjeg dječaka čiji roditelji su željeli da njihov sin dobio je adekvatno i kvalitetno obrazovanje. Opservacijama dječaka provedenim u Centru „Vladimir Nazor“ u Sarajevu, nedvosmisleno je utvrđeno da se radi o djetetu s poteškoćama u razvoju koje treba nastaviti školovanje u redovnoj školi uz nadzor pedagoga asistenta, što je osporeno od nadležnog Ministarstva prosvjete, nauke i sporta HNK- a, pravdajući se nedostatkom finansijskih sredstava. Takvim postupanjem nadležnih došlo je do kršenja domaćih pozitivnih propisa i Konvencije o

pravima djeteta, jer djetetu nije omogućena pomoć i asistencija stručne osobe koja će mu pomagati. Zbog ovih okolnosti, dječak nije počeo pohađati redovnu nastavu u 2009./2010. školskoj godini, a prethodno je resorno ministarstvo privremeno riješilo problem tako što su snosili troškove asistenta volontera. U skladu sa Zakonom o zabrani diskriminacije, roditelji su podnijeli tužbu protiv Ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta HNK- a, radi utvrđivanja diskriminacije i kršenja prava na obrazovanje. Opštinski sud u Mostaru je po ovom predmetu 2010. godine donio presudu kojom se utvrđuje da je tuženi diskriminirao tužioca na način da je povrijedio njegovo pravo na jednak postupanje u procesu obrazovanja, propustivši da se u nastavno- obrazovnom procesu preuzmu mjere inkluzije tužioca kao osobe s posebnim poteškoćama u razvoju (Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine, 2010).

Navedeni slučaj je jedan od rijetkih koji su postali javni i gdje su roditelji ostali istrajni u svojim namjerama, iako u BiH postoji mnošto slučajeva u kojima roditelji i porodica djece sa poteškoćama u razvoju nisu dovoljno upućeni u svoja prava ili jednostavno nemaju finansijska sredstva da bi se upuštali u sudske sporove. Djeca s poteškoćama u razvoju se susreću s različitim oblicima isključenosti i diskriminacije, koji ih pogadaju u različitoj mjeri, ovisno o faktorima kao što su: tip teškoće koju imaju, mjesto gdje žive i kulture ili sloja kojem pripadaju. Rod je također krucijalni faktor: manja je vjerojatnost da će djevojčice s teškoćama u razvoju dobiti opće ili stručno obrazovanje ili naći zaposlenje nego dječaci s teškoćama u razvoju ili djevojčice bez teškoća u razvoju. Nadalje, diskriminacija djece s teškoćama u razvoju i njihovo isključivanje čini ih disproportionalno osjetljivima na nasilje, zanemarivanje i zlostavljanje. Prema istraživanju provedenom u 2012. sa skupinama roditelja djece s teškoćama u razvoju, neurorizicima i kroničnim bolestima, najviše djece ima višestruke teškoće i stoga zahtijevaju timski pristup (UNICEF, 2015, str. 67).

2. Društveno nametnuta ograničenja djece sa poteškoćama u razvoju

Mnoge deprivacije koje trpe djeca s teškoćama u razvoju potječu od njihove nevidljivosti i pojačane su njome. Istraživačka zajednica radi na tome da više djece učini vidljivom kroz unapređenje prikupljanja i analize podataka. To će pomoći da se nadvladaju neznanje i diskriminacija, usmjere sredstva i intervencije i izmjere njihovi efekti. Međutim, donositelji odluka ne trebaju čekati bolje stanje kako bi počeli graditi inkluzivnije infrastrukture i usluge.

Sve što je potrebno je da ovi naporci ostanu fleksibilni u što većoj mjeri kako bi se mogli prilagođavati novonastaloj situaciji.

Potcenjivanje sposobnosti djece s poteškoćama u razvoju glavna je prepreka za njihovu inkluziju i pružanje jednakih mogućnosti. Stavovi neuvažavanja postoje u cijelom društvu – od stručnih osoba, političara i drugih donositelja odluka do obitelji, među vršnjacima i kod samih osoba s teškoćama u razvoju, koje u odsustvu dokaza da su cijenjene i podržavane često potcenjuju vlastite mogućnosti.

Životi djece s poteškoćama u razvoju se ne mogu promijeniti ako se ne promijene stavovi. Neznanje o prirodi i uzrocima nedostatka te nevidljivost same djece, ozbiljno potcenjivanje njihova potencijala i sposobnosti i druge prepreke za jednake mogućnosti i tretman djecu s poteškoćama u razvoju drže marginalizirane. Međutim, uključivanje pitanja posebnih potreba u politički i socijalni diskurs omogućuje da se donositelji odluka i pružatelji usluga senzibiliziraju, a tako se i široj javnosti pokazuje da su teškoće u razvoju dio ljudskog stanja. Slično tome, sudjelovanje u socijalnim aktivnostima pomaže da se promoviraju pozitivni stavovi o teškoćama u razvoju. Sport je posebno pomogao da se nadvladaju mnoge društvene predrasude. Inspirativno je gledati dijete kako nadmašuje fizičke i psihološke prepreke za sudjelovanje i na taj način ono može izazvati poštovanje, iako se mora voditi računa o tome da se djeca s teškoćama u razvoju, koja ne ostvaruju takve fizičke podvige, ne osjećaju inferiornima u odnosu na onu djecu koja ih ostvaruju. Sport je također pomogao u kampanjama za smanjenje stigme, a atletičari s teškoćama u razvoju često su među najpriznatijim predstavnicima osoba s teškoćama u razvoju. Iskustva u nizu zemalja pokazuju da pristup sportu i rekreaciji ne samo da nosi direktne koristi za djecu s teškoćama u razvoju, već pomaže unaprijediti njihov položaj u zajednici jer se vidi da oni sudjeluju uz ostalu djecu u aktivnostima koje društvo cijeni.

Značaj uključivanja djece s poteškoćama u razvoju u društvo ne može biti dovoljno naglašen. Predrasude se mogu smanjiti kroz interakcije, kao što su pokazale aktivnosti koje okupljaju djecu s teškoćama u razvoju i djecu bez teškoća. Svi imaju koristi od socijalne integracije, a djeca koja su iskusila inkluziju, na primjer u obrazovanju, mogu biti najbolji učitelji društva za smanjenje nejednakosti i izgradnji inkluzivnog društva.

3. Socijalna i obrazovna inkluzija djece sa poteškoćama u razvoju kao ključna pretpostavka njihovog života u zajednici

U devedesetim godinama 20. stoljeća javlja se filozofija inkluzije koja zahtijeva potpuno izjednačavanje mogućnosti i prava osoba sa poteškoćama u razvoju sa pravima „prosječne populacije“, zahtijevajući i njihovo sveobuhvatno uključivanje u društvo. Ova filozofija inkluzije potječe iz Kanade koja je uz SAD, do sada bila najradikalnija i najprogresivnija u uključivanju osoba sa poteškoćama u razvoju u sve sfere društvenog života (Teodorović i Bratković, 2001, str. 222.). U ovom kontekstu, termin „izjednačavanja mogućnosti“ označava proces kojim različiti dijelovi društva i okoline, ko što su službe, djelatnosti i informisanje i dokumentacija, postaju dostupni svima, posebno osobama sa poteškoćama u razvoju, a princip jednakih prava podrazumijeva da su potrebe svakog pojedinca jednako važne i da su osobe sa poteškoćama u razvoju članovi društva koji imaju pravo ostati u svojim zajednicama (Centar za samostalni život invalida Srbije, 2003, str. 13). Isto tako danas je inkluzija postala termin za međunarodni pokret koji zahtjeva poboljšanje uslova života osoba sa intelektualnim i razvojnim onesposobljenjima, te im ona osigurava ne samo da žive u zajednici već i da budu vrednovane i poštovane, te da imaju iste mogućnosti kao osobe bez onesposobljenja. Inkluzija promoviše aktivnosti koje pomažu djeci s intelektualnim i razvojnim poteškoćama, odnosno djeci sa poteškoćama u razvoju, da razviju svoj puni individualni potencijal, postanu samostalni i učestvuju u široj društvenoj zajednici. U isto vrijeme, inkluzija se bori protiv diskriminacije u društvu, pomažući roditeljima da misle pozitivno o svojoj djeci sa poteškoćama u razvoju i da promovišu širu društvenu inkluziju (Švraka, Avdić i saradnici, 2015, str. 62.).

S obzirom na činjenicu da još uvijek nije prevladan segregirajući institucionalni sistem zbrinjavanja i zaštite, ali isto tako budući da se razvijaju integracijske tendencije, unazad trideset godina utemeljena su tri karakteristična modela u rehabilitaciji osoba sa poteškoćama u razvoju. To su medicinski model gdje se osoba sa poteškoćama u razvoju tretira kao problem, zatim model deficita koji naglašava značaj utvrđivanja i zadovoljenja potreba osoba sa poteškoćama u razvoju i socijalni model, kao savremeni pristup, koji naglašava da i osobe sa poteškoćama u razvoju pripadaju društvu i zajednici i na svoj način joj doprinose (Teodorović i Bratković, 2001, str. 222.). Transformacija medicinskog modela i modela deficita u socijalni model se odvija u raznim zemljama različitim tempom, ovisno o njihovoj socio-ekonomskoj moći i razvijenosti.

U razvijenim zemljama svijeta u šezdesetim i sedamdesetim godinama počinje rasprava o deinstitucionalizaciji osoba sa poteškoćama u razvoju, odnosno kao alternativa institucionalnom modelu razvijen je tzv. model u zajednici utemeljene rehabilitacije kojom se unutar zajednice razvijaju uslovi za rehabilitaciju, ravnopravnost mogućnosti i socijalnu integraciju svih osoba sa poteškoćama u razvoju još od dječjeg uzrasta (Teodorović i Bratković, 2001, str. 223.).

Društvene i ekonomске promjene imaju veliki utjecaj na život osoba sa poteškoćama u razvoju. Tako, na primjer u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i Srbiji i dalje dominira segregacijski sistem zbrinjavanja, zaštite, rehabilitacije, odgoja, obrazovanje i osposobljavanja osoba sa poteškoćama u razvoju koji je regulisan velikim brojem zakonskih propisa (zakoni, pravilnici, uredbe, odluke...) iz različitih resora (socijalna skrb, zdravstvo, obrazovanje, rad i zapošljavanje...) (Teodorović i Bratković, 2001, str. 225.).

Evidentno je da se u postojećem sistemu ne vodi računa o potrebi djece sa poteškoćama u razvoju i njihove porodice nego su u prvom planu potrebe institucija.

Inkluzija u obrazovanju predstavlja veliku šansu da se u toku reforme obrazovanja usmjeri pažnja na izgradnju škole koja se oblikuje naspram potreba učenika i društva u cjelini. Tako oblikovana škola uvažava različitosti i doprinosi da se svaka individua razvija kao ličnost koja kritički prosuđuje i zaključuje, gradi svoje stavove i uvjerenja. Ovakva škola ne samo da podržava inkluziju nego individualizam izdiže iznad kolektivizma što je neophodno u izgradnji demokratskog društva (Švraka, Avdić i saradnici, 2015, str. 74).

Koristi inkluzije su brojne jer inkluzivno obrazovanje može pomoći smanjenju stope siromaštva i isključenosti, ona omogućava djeci sa poteškoćama u razvoju da ostanu u krugu svoje porodice i zajednice, ali da se istovremeno i više osamostale, te podiže obrazovanje na viši nivo i bori se protiv diskriminacije.

Okruženje svakog djeteta - škole, zdravstvene ustanove, javni prijevoz, igrališta i ostalo - mogu se izgraditi da omoguće pristup i sudjelovanje djece s teškoćama u razvoju rame uz rame s vršnjacima. Kada su djeca u interakciji jedna s drugom i kada se razumiju na razini sposobnosti, onda su svi na dobitku. Univerzalni koncept koji promovira ideju da svi proizvodi, zgrade, programi i usluge trebaju biti takvi da ih mogu koristiti na najvećem mogućem stupnju svi ljudi, bez obzira na njihovu sposobnost, godine ili status, trebaju se primjenjivati za izgradnju javne i

privatne infrastrukture, izradu inkluzivnih školskih programa, stručnih programa obuke i zakona za zaštitu djece, politika i usluga.

Vlade imaju odlučujuću ulogu u uvođenju i implementaciji zakonodavnih, administrativnih i obrazovnih mjera za zaštitu djece s teškoćama u razvoju od svih oblika eksploatacije, nasilja i zlostavljanja u svim situacijama. Neprihvatljivo je stvaranje odvojenih sustava za djecu s teškoćama u razvoju. Cilj moraju biti mehanizmi inkluzivne zaštite djeteta na visokoj razini koji odgovaraju i pristupačni su svoj djeci. Ustanove su slaba zamjena za odrastanje i život u obitelji čak i kada su dobro vođene. Neposredne mjere u smanjenju prevelikog oslanjanja na institucije mogle bi uključiti moratorij na nove prijeme. Ovo bi trebalo biti praćeno promoviranjem brige u obitelji i rehabilitacije u zajednici koje bi trebalo više podržavati. Time što će usluge, škole i sustavi zdravstva postati dostupni i odgovorit će potrebama djece s teškoćama i njihovim obiteljima smanjit će se, prije svega, pritisak da se djeca smještaju u institucije.

Postojanje osobe s teškoćom u razvoju u obitelji često se povezuje s višim troškovima života i gubitkom prilika za zaradu, što može povećati rizik od siromaštva ili neprekidnog života u siromaštву. Djeci s teškoćama u razvoju koja žive u siromaštvu može biti posebno teško doći do usluga kao što su rehabilitacija i tehnička pomagala.

Postojeću podršku i usluge treba stalno procjenjivati da bi se postigla najbolja moguća kvaliteta. Cilj mora biti izlazak izvan minimuma standarda. Pažnja se mora usmjeriti na pružanje usluga svakom pojedinačnom djetetu s teškoćama u razvoju, kao i na transformiranje čitavih sustava ili društava.

Usluge za podršku djeci trebaju biti koordinirane kako bi se uzeli u obzir svi izazovi s kojima se susreću djeca s teškoćama u razvoju i njihove obitelji. Pokazalo se da intervencije u ranom djetinjstvu rezultiraju većim koristima u smislu funkcionalnih kapaciteta i uklanjanja prepreka, a smanjuju i efekt višestrukih prepreka s kojima se suočavaju djeca s teškoćama u razvoju. Poboljšane sposobnosti imat će veći utjecaj ako su školski sustavi spremni i sposobni prihvatiti i zadovoljiti njihove obrazovne potrebe, dok će inkluzivni programi od školovanja do zaposlenja, kao i aktivnosti na polju ekonomije koji imaju cilj promovirati zapošljavanje osoba s teškoćama u razvoju, učiniti da stjecanje obrazovanja ima više smisla.

Djeca i mladi s teškoćama u razvoju moraju biti u središtu djelovanja usmjerenog na izgrađivanje inkluzivnih društava, ne samo kao korisnici, već kao nositelji promjene. Oni su jednako kvalificirani u pružanju informacije o tome zadovoljavaju li se njihove potrebe.

PETI DIO
REZULTATI ISTRAŽIVANJA

5.REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Za potrebe ovog magistarskog rada pod naslovom: „Prava djeteta sa poteškoćama u razvoju sa posebnim osvrtom na Opštinu Sjenica“, istraživanje je provedeno u okviru udruženja djece sa posebnim potrebama,, Povetarac" u Sjenici, gdje je provedena anketa sa ukupno 10 ispitanika, roditelja djece s teškoćama u razvoju.

a) Sociodemografski podaci o ispitanicima:

Tabela 1: Struktura ispitanika u odnosu na spol

Muškarci	Žene	Ukupno
3	7	10

Iako uzorak ovog ispitivanja čini samo 10 ispitanika, 7 roditelja ženskog spola i 3 roditelja muškog spola, karakteristično je da se posebno kod majki koje su odmah izrazile želju da saznaju što više o istraživanju i jasno stavile do znanja da su na raspaganju. Očevi kojima je takođe bio upućen poziv da učestvuju u anketi većinom su to odbili, odazvala su se samo tri ispitanika, što upućuje na globalni zaključak jer su uključeni i ispitanici muškog pola. Ovo dovodi do zaključaka da nisu oba roditelja podjednako uključena u odgovarajuće aktivnosti u Udruženju u okviru kog je provedeno istraživanje.

Tabela 2: Struktura ispitanika u odnosu na dob

Dob	Broj ispitanika
20-29	1
30-39	5
40-49	4
Ukupno	10

Istraživanju je pristupilo 10 roditelja, različite starosne dobi od 27 do 49 godina. Totalni raspon za varijablu dob iznosi 22 godina, budući da je najmlađi roditelj imao 27 godina, a najstariji 49 godine. Vidimo da je najviše roditelja srednje životne dobi (90%) , te da u istraživanju nemamo jako mladih roditelja.

Tabela 3: Status ispitanika u odnosu na zaposlenje

zaposlen roditelj	6
nezaposlen roditelj	4

Evidentno je da porodice ne dobijaju dovoljno podrške za brigu o djetetu, pa imamo situaciju da je jedan od roditelja često morao da odustane od posla da bi se brinuo o djetetu (40%), ova situacija dodatno smanjuje mjesecne prihode u porodici.

Uključivanje roditelja djece s teškoćama u razvoju na tržište rada također otežava nerazumijevanje i pogrešno razumijevanje poslodavaca vezano za dodatne obaveze koje roditelji imaju u vezi brige o djeci, pri čemu se roditelji teško odlučuju za otkaz zbog dodatnih troškova vezanih za brigu o djeci. Česta je situacija da jedan roditelj radi, dok se drugi stara o djetetu u ovakvim porodicama.

Tabela 4: Struktura ispitaika u odnosu na zanimanje

Zanimanje	Stručna spremam	Broj ispitanika	Zapošljenost
Vaspitačica	SSS	1	Da
Spremačica	SSS	1	Da
Vozač	SSS	1	Da
Šnajder	SSS	1	Da
Stolar	SSS	1	Da
Trgovac	SSS	1	Da
Profesorica	VSS	1	Ne
Domaćica	SSS	3	Ne

9 roditelja koji su učestvovali u anketi su srednje stručne spreme, dok je samo jedan roditelj više stručne spreme i to nezapošljen. Posmatrajući stručnu spremu roditelja i prosječne plate na području istraživanja možemo pretpostaviti da postoji određeni problemi vezani za materijalnu podršku.

Uzimajući u obzir povećane troškove porodice potrebne za djecu sa smetnjama u razvoju, poput izdvajanja za različita pomagala, poseban prevoz, lijekove ili ishranu koji nisu pokriveni zdravstvenim osiguranjem, pretpostavlja se da je nivo siromaštva ove djece viši.

Kada posmatramo socio-ekonomski status kroz tri atributa : dobar, loš i srednji u tabeli 6 vidimo da najviše djece čije porodice žive dobro, manje srednje dobro dok samo jedna ispitanica porodica živi loše pa se i to mora uzeti u obzir prilikom zaključivanja.

Na području istraživanja imamo različite vrste materijalne podrške koje su značajne kako za djecu tako i za porodice. Novčana sredstva usmerena na smanjenje siromaštva, dodeljuju se uz proveru materijalnog stanja, finansiraju se sa nacionalnog sustava, a uključuju novčanu socijalnu pomoć i dečiji dodatak. Lokalne samouprave u okviru svoje nadležnosti često izdvajaju za jednokratne novačne pomoći ili druge vrste materijalne pomoći koje također možemo posmatrati kao mjere usmerene na smanjenje siromaštva.

Tabela 5: Socio-ekonomski status porodice

Socio-ekonomski status:	Broj porodica
Dobar	6
Srednji	3
Loš	1

Tabela 6: Broj članova porodice ispitanika

	6 članova	5 članova	4 člana	3 člana	2 člana
Broj članova	1	3	4	1	1

Od 10 porodica koje su učestvovali u istraživanju, čak 8 njih živi u domaćinstvima sa 4 ili više članova. Život u domaćinstvima sa više članova omogućava bolju preraspodelu odgovornosti i bolju uključenost deteta sa posebnim potrebama pogotovo ukoliko u porodici ima još djece. Jedna porodica se sastoji od dva člana i to roditelj i dete, uz konstantnu brigu o detetu i nemogućnost uspostavljanja radnog odnosa ovakve porodice su suočene sa ekonomskim poteškoćama.

b) Vrsta teškoća i mogućnost ostvarivanja prava djeteta s teškoćama u razvoju na području Opštine Sjenica

Tabela 7: Dijagnoza i vrijeme njezinog otkrivanja kod djece s teškoćama u razvoju

Starost	Dijagnoza	Trajanje
---------	-----------	----------

djeteta		bolesti
7	Usporen psihomotorni razvoj	od rodjenja
7	Usporen psihomotorni razvoj	od rodjenja
9	Autizam	od 3. godine
6	Vid oslabljen, slaba ravnoteza	od 2.5 godine
15	Nizak IQ	od 3. godine
17	Cerebralna paraliza	od 6. mjeseca
16	Cerebralna paraliza	od 1. godine
10	Downov sindrom	od rođena
5	Razvojna disfazija	od 3. godine
12	Deficit pažnje/hiperaktivni poremećaj	od 2. godine

Imajući u vidu zdravstvene, psihičke i socijalne posljedice ometenosti u razvoju po dijete, porodicu i zajednicu, rehabilitacija djece od najranijih faza njihovog razvoja se postavlja kao imperativ svake države. Iz tabele 7 vidimo da je dijagnoza sve djece čiji su roditelji učestvovali u istraživanju postavljena najkasnije u 3. godini.

Veliki broj djece s posebnim potrebama isprva se čini sasvim normalnim. Međutim, postojanje faktora rizika u obitelji, tijekom trudnoće i porođaja ili u najranijoj dobi zahtijeva njihovo redovito praćenje u razvojnim savjetovalištima kako bi se na vrijeme otkrilo svako odstupanje od normalnog razvoja i poduzele mjere za njegovo zaustavljanje ili ublažavanje. Za dalji razvoj djeteta ključna je što ranije postavljena dijagnoza kako bi se što prije počelo sa terapijama.

Međutim, postoje situacije kada je hendikep očit pri rođenju. To su urođene anomalije koje se ne mogu ispraviti, ali djetetu se uvijek može donekle pomoći.

Tabela 8: Uključenost djece s teškoćama u razvoju u odgojno obrazovni sistem

Starost djeteta	Pohađanje jaslica/vrtića	Pohađanje škole	Uspjeh u školi
7	Da	/	/
7	Ne	Ne	/
9	Ne	Ne	/

6	Ne	/	/
15	Da	Ne	/
17	Ne	Ne	/
16	Da	Da	odličan
10	Da	Da	dobar
5	Da	Ne	/
12	Da	Da	dovoljan

Obaveza dnevnih boravaka nije da obrazuju djecu, već se njihova uloga uglavnom svodi na čuvanje djece tokom dana. Drugačije rečeno, djeca su u dnevnom boravku su isključena iz sistema obrazovanja, bilo zbog nemogućnosti da ikada upišu školu (jer se u specijalne škole upisuju isključivo djeca sa lakšim mentalnim ometenostima), bilo ispisivanjem iz škola zbog nemogućnosti da dalje prate nastavni program. Roditelji nemaju zakonsku obavezu da decu upišu u dnevni boravak, ali ako dijete ide u dnevni boravak oni su u obavezi da ga plaćaju. Događa se da zbog nepostojanja obezbeđenog prevoza djeteta do boravka, nezadovoljstva uslugom i/ili cijenom, roditelji djecu ispišu iz dnevног boravka, čak ih nikada i ne upišu. Dnevni boravci i zapošljenici u njima finansiraju se iz opštinskih budžeta. Zakonom o socijalnoj zaštiti opština je omogućeno da na svojoj teritoriji ostvaruju oblike socijalne zaštite koji su širi od zakonom propisanih minimuma.

Što se tiče roditelja koji su učestvovali u istraživanju samo jedan ispitanik je naveo da je njegovo dijete koristilo usluge poludnevног boravka ujutru. Ovo bi se moglo povezati sa činjenicom da su djeca boravila u dnevnom boravku dok su roditelji bili na poslu, također djeca nisu dolazila u dnevni boravak vikendom.

c) Prava djeteta

Na pitanje koja prava mogu ostvariti sva djeca s teškoćama u razvoju na podrčju Opštine Sjenica svi ispitanici su naveli da su to: Pravo na dječiji doplatak; Pravo na besplatnu konsultaciju i odgovarajući tretman različitih profila stručnjaka; Pravo na besplatne lijekove, terapijske i rehabilitacijske tretmane, naknadnu putnih troškova za dijete; Pravo na besplatna pomagala, kao što su kolica, štakе, dioptrijske naočale, štap itd.; Pravo na besplatan prevoz do škole ili predškolske ustanove.

Ovdje posebno ističemo da je na navedeno pitanje pet ispitanika istaklo da njihova djeca korištenjem određenih pomagala, što upućuje na zaključak da su to djeca koja imaju isključivo intelektualne teškoće bez drugih pridruženih problema.

Svi ispitanici su kao najveći problem istakli, odnosno dali negativan odgovor na pitanje o slobodnom kretanju djece sa teškoćama u razvoju, posebno u smislu uklanjanja određenih barijera i stvaranja odgovarajućih uslova za pristup npr. djeci koja su u kolicima, zdravstvenim ustanovama, predškolskim i školskim ustanovama i sl. Takođe, svi ispitanici su na pitanje o mogućnosti ostvarivanja prava djeteta na ličnog asistenta odgovorili negativno.

Na pitanje: koja prava djeteta smatraju neophodnim, svi ispitanici su odgovorili da je to pravo na dječji dodatak i besplatni predškolski odgoj i obrazovanje, pri čemu se za razliku od prava na dječiji dodatak koje ostvaruju sva djeca s teškoćama u razvoju, pravo na besplatan predškolski odgoj nije ostvarivo za svu djecu. Naime, od ukupno 10 ispitanika/roditelja djece s teškoćama u razvoju njih tri su odgovorila negativno, pet je odgovorilo da njihovo dijete ostvaruje pravo na besplatan boravak u predškolskoj ustanovi, dok dva roditelja nisu odgovorili na ovo pitanje.

Svi roditelji su potvrdili da djeca nisu imala organizirane vikend izlete u prirodu, organizirane odlaske na more, međutim samo jedno dijete nije imalo mogućnost organizovanih posjeta kulturnim događanjima (pozorište, izložbe i sl.).

Pripremni predškolski program i osnovno obrazovanje u Srbiji su obavezni i besplatni za svu djecu, uključujući i djecu sa smetnjama u razvoju. Srednje obrazovanje je takođe besplatno za djecu sa smetnjama u razvoju

Kada govorimo o osnovnom i srednjem obrazovanju u Srbiji postoji mreža od 3.413 redovnih osnovnih škola i 506 redovnih srednjih škola, kao i 211 osnovnih škola i odeljenja za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju i 42 srednje škole za obrazovanje učenika sa invaliditetom. Škole za obrazovanje učenika sa smetnjama u razvoju formiraju se u zavisnosti od vrste invaliditeta i nisu ravnomerno raspoređene i koncentrisane su u velikim gradovima.

Veliki broj djece sa posebnim potrebama nalazi izvan sistema obrazovanja i rehabilitacije. Evidencija o ukupnom broju učenika sa ometenostima u redovnim školama ne postoji. Okvirne podatke nam daje analiza UNICEF-a (2019. godine) po kojoj je procjena da se

oko 85% djece sa posebnim potrebama nalazi izvan obrazovnog sistema. Sistem specijalnih škola funkcioniše paralelno i potpuno je nepovezan sa redovnom školom, sa tendencijom da u određenim slučajevima neopravdano zadrži djecu sa posebnim potrebama u svojim okvirima. Sadašnje stanje strukture učenika specijalnih škola je da je oko 80% njih socijalno ugroženo, odnosno da su to romska djeca, što ukazuje na drastičan primer diskriminacije i kršenja osnovnih dječjih prava. Često se dešava i odvajanja djece sa posebnim potrebama od porodice i smještanje u institucije zatvorenog tipa i domove pri specijalnim školama. Ovo također predstavlja grubo kršenje osnovnog dječjeg prava na život u porodici.

U posljednjih deset godina provedene su značajne reforme obrazovnog sistema i poboljšan je položaj djece sa smetnjama u razvoju. Napredak je očigledan u poboljšanju pravnog okvira i ostvarivanju redovnog obrazovanja za djecu sa smetnjama u razvoju. Prije 2009. nisu sva djeca imala pravo na redovno obrazovanje (prema stepenu invaliditeta), Zakon o osnovama obrazovanja i vaspitanja iz 2009. i prateći zakoni, podzakonski akti i strateški akti propisuju jednaka prava i pristup obrazovanju bez diskriminacije i segregacije na osnovu poteškoća i invaliditeta.

Ipak, i zakonodavni i strateški okvir još uvijek priznaju postojanje dva alternativna obrazovna sistema za djecu sa smetnjama u razvoju - redovnog i posebnog. Iako je osnovno strateško opredjeljenje u obrazovanju djece sa smetnjama u razvoju inkluzivno obrazovanje, strategija predviđa postepeni prelazak sa specijalnog obrazovanja na inkluzivno obrazovanje, pod uslovom da su obezbijedeni svi potrebni uslovi za uključivanje djeteta u obrazovni sistem .

Zakon o predškolskom obrazovanju ne predviđa posebne ustanove za djecu sa smetnjama u razvoju. Međutim, djeca sa smetnjama u razvoju mogu ostvariti pravo na predškolsko obrazovanje zajedno sa svom djecom, u obrazovnoj grupi, sa planom individualizacije ili individualnim obrazovnim planom u razvojnoj grupi, na osnovu individualno vaspitno-obrazovnog plana.

Pravna regulativa obrazovanja je minimalna, vođena medicinskim modelom i još uvijek nedovoljna u svakom pogledu.

Tabela 9: Pravo na plaćeno odsustvo roditelja i njegova dužina trajanja

Trajanje	Broj ispitanika
do 5 godina	7

do 2 godine	2
nije koristio	1

Član 77 Zakona o radu predviđa slučajeve kada zaposleni ima pravo na plaćeno odsustvo. Ovo pitanje detaljnije je uređeno opštim aktom i ugovorom o radu.

Pravo na plaćeno odsustvo roditelja sukladno odredbama zakona o Radu Republike Srbije, može ostvariti jedan od roditelja djeteta kome je neophodna posebna njega najduže do navršenih pet godina starosti djeteta U slučaju ozbiljnog oštećenja zdravlja djeteta do 18. godine starosti uslijed teškog oštećenja moždanih struktura, zločudne bolesti ili drugog ozbiljnog pogoršanja zdravlja djeteta, drugostepena ljekarska komisija Republičkog fonda može, pri prijedlog zdravstvene ustanove u kojoj se dijete liječi, a prema uputama izabranog ljekara, produžiti pravo na naknadu plate zbog njege bliskog člana porodice.

Podaci prezentirani u tebli broj 10 pokazuju da je od ukupno 10 ispitanika/roditelja djece s teškoćama u razvoju njih sedam koristilo pravo na plaćeno odsustvo u trajanju do 5 godina, 2 ispitanika/roditelja do dvije godine i jedan nije koristio.

Tabela 10: Uključenost centra za socijalni rad i posjete socijalnih radnika porodici djeteta s teškoćama u razvoju :

Broj posjeta	Broj ispitanika
1 – 10	3
10 – 19	2
20 i Više	5

CSR kao organ starateljstva, u skladu sa zakonskim obavezama, dužan je učestvovati u otkrivanju i klasifikaciji teškoća kod djece, ali pored ostalog i pružiti odgovarajuću pomoć porodici, odnosno usluge stručnog socijalnog rada, posebno na planu savjetovanja. Takođe, jedna od obaveza CSR je da kontinuirano posjećuje porodicu djeteta s teškoćama u razvoju kako bi izvršio procjenu stanja, potreba i rizika za dijete, planiranje usluga uz učešće korisnika, savjetodavni i informativni rad; evaluacija plana usluga.

Podaci prezentirani u tabeli br. 10 pokazuju da su svi roditelji (njih 9) koji održavaju kontakt sa centrom za socijalni rad naveli da imaju redovnu stručnu podršku u kućanstvu (edukacijski rehabilitator, radni terapeut, fizioterapeut, njegovatelj, radni instruktor, psiholog) i

službu podrške u kućanstvu kod promjene životnih uvjeta (povratak iz bolnice, zapošljavanje roditelja i dr.).

Tabela 11: Stavovi ispitanika o Društvenoj prihvaćenosti djece s teškoćama u razvoju

	Djelomična	Dobra	Loša
Prihvaćenost	3	4	3

Na pitanje: Kako ocjenjujete prihvaćenost djeteta u društvu, samo četiri ispitanika su odgovorila da je njihovo dijete dobro prihvaćeno u društvu. Od trenutka rođenja djeca s teškoćama u razvoju žive u izolaciji, rezultat je istraživanja koje su proveli UNICEF i Evropski forum za osobe s invaliditetom (EDF), koji finansira EU. Izvještaj pod nazivom "Svi se računaju", objavljen povodom Međunarodnog dana osoba s invaliditetom, otkrio je da napor da se okonča segregacija takve djece i olakša njihova integracija u društvo ne idu dovoljno daleko.

Negativan stav okoline prema djetetu sa posebnim potrebama odražava se i na njegovu porodicu. Emocionalne poteškoće često su prisutne kod roditelja: osjećaj bespomoćnosti, strah, pesimizam, krivnja, sram, sumnja i slično. U izrazito patrijarhalnim okruženjima, kakvo je i Sjenica, u nekim slučajevima dijete može biti potpuno odbačeno čak i od strane uže porodice, česta je situacija od oca i njegovih roditelja, dok je krivica zbog detetove bolesti na majci. U ovakvim situacijama razvod je uobičajena pojava, što dodatno komplikira situaciju u kojoj dijete živi. Suočeni s negativnim reakcijama okoline, roditelji ove djece sami izbjegavaju kontakt s drugim ljudima, te prekidaju prijateljstva. Zbog osjećaja srama i nepovjerenja koji su prisutni kod njihovih roditelja, ova djeca su često ostavljena u potpunoj izolaciji, zaključana u svojim domovima.

Nepovoljna financijska situacija je još jedan problem. Rođenjem djeteta porodica postaje još siromašnija zbog visokih troškova liječenja, nabavke pomagala i slično. Često se dešava da zbog prekomjernih obaveza oko djeteta majke odlaze s posla, što dodatno otežava financijsko stanje.

Saznanja iz pojedinih inkluzivnih programa ukazuju na negativan stav roditelja druge djece prema uključivanju djece sa posebnim potrebama u redovne grupe vrtića i škola (Heekin i Mengel, 1997). Roditelji djece koja nemaju smetnje u razvoju osjećaju strah da će im dijete biti

zanemareno, jer će se vaspitač više vremena baviti djecom sa posebnim potrebama. Također kod njih se javlja briga da njihovo dijete ne oponaša ponašanje djece sa posebnim potrebama.

Odrasli, nesvjesno ili svjesno, prenose na djecu predrasude i negativan stav prema djeci s posebnim potrebama, što otežava interakciju ove djece sa vršnjacima. Ismijavanje, neznanje, izbjegavanje i odbacivanje su reakcije male djece u kontaktu s djetetom sa smetnjama u razvoju. Različitosti su često uzrok društvene izolacije i odbacivanja djece sa posebnim potrebama, što se onda reflektuje na društvene odnose i društvenu kompetentnost.

Diskriminacija je kulturno uvjetovana, jer se u našem okruženju njeguje kult ispravnosti i sposobnosti, a svako odstupanje definira se kao bolest ili nepopravljivo stanje, koje bez poznavanja društvenih modela invaliditeta najviše pogoda ljudi koji imaju bilo kakve prepreke ili poremećaje. Djeca s poteškoćama u razvoju su stigmatizirana u svim sistemima. Iako bismo trebali izgraditi društvo u kojem su prihvачene osobe s bilo kakvim invaliditetom, u našem društvu nema dovoljno razvijenog znanja o invaliditetima djece, njihovim pojavama i mogućnostima liječenja, pojedinačni slučajevi diskriminacije i segregacije ne iznenađuju, već su potvrda neupućenosti u ovu osjetljivu materiju.

Ovaj primer je jasan pokazatelj da inkluzivni programi u Srbiji nisu zaživjeli te da se većina djece sa posebnim potrebama susreće sa diskriminacijom i segregacijom.

ZAKLJUČAK

U istraživanju sprovedenom za potrebe ovog rada razmatraju se problemi djece s posebnim potrebama i perspektive njihovog razvoja. Istraživanje životnih uvjeta djece s posebnim potrebama pokazuje koliko okruženje pruža mogućnosti za njihov razvoj. Brojne su prepreke jer uvjeti nisu ohrabrujući, često su uznemirujući zbog predrasuda i stereotipa te negativnih stavova koji se temelje na njima.

Zaključak do kojeg se došlo nakon sprovedenog istraživanja je da se diskriminacija djece, nažalost, događa u svim okruženjima i u svim područjima života. Ono što zabrinjava je to što su diskriminatori često uvjereni da nejednako postupanje ima razumno i objektivno opravданje te uporno pokušavaju opravdati svoje diskriminatorne postupke.

Analiza situacije pokazuje da trenutno ne postoji sistem za identifikaciju djece sa smetnjama u razvoju i njihovih potreba u skladu sa Konvencijom o pravima osoba sa invaliditetom. To otežava planiranje mjera podrške i procjenu obima i efikasnosti sistema u skladu s njihovim potrebama. Što se toga tiče potrebno je što prije uspostaviti sveobuhvatan sistem identifikacije kao osnovu za strateško planiranje i koordinaciju provođenja politika i mjera u funkciji poboljšanja položaja i ostvarivanja prava djece sa smetnjama u razvoju.

Posmatranje okvira zakona pokazuje da je sistem zaštite djece sa smetnjama u razvoju generalno dobro koncipiran u prethodnom periodu, ali da prije svega nedostaju održiva finansijska sredstva za njegovu primjenu. Posljedica toga je da podrška, iako je propisana zakonom, nije efikasno dostupna svoj djeci, posebno u pogledu socijalne zaštite i obrazovanja. Kako bi se poboljšala dostupnost podrške djeci sa smetnjama u razvoju, potrebno je raditi na boljoj koordinaciji trenutno raspoloživih resursa i njihovom povećanju, što zahtijeva razvoj metodologije za praćenje ulaganja u djecu sa smetnjama u razvoju koja trenutno ne postoji. Također, posebno je važno fokusirati se na povećanje dostupnosti općih usluga za djecu sa smetnjama u razvoju, a ne na formiranje specijalizovanih službi i ustanova koje su namijenjene samo djeci sa smetnjama u razvoju.

Pogledom na obrazovanje djece sa smetnjama u razvoju očigledan je, prije nedostatak podrške djeci za učešće u obrazovnom procesu, kao i na nedovoljno prilagođena obrazovna praksa. Nedostatak podrške redovnom obrazovnom sistemu za rad sa djecom sa smetnjama u

razvoju dovodi do podijeljenog mišljenja roditelja o uključivanju djece u obrazovni sistem, te je potrebno što prije preduzeti sveobuhvatne mjere podrške djeci u redovnom obrazovanju. Također nedostatak i centralizovane lokacije škola u određene sredine doprinose isključivanju djece iz obrazovnog sistema. Da bi se ovaj problem rešio potrebno je utjecati na smanjenje predrasuda i stereotipa o djeci sa smetnjama u razvoju, to se može uraditi javnim kampanjama, edukacijom stanovništva uopćeno, a posebno zapošljenih u institucijama i državnoj upravi. Takođe potrebno je kroz rad sa porodicama sa djetetom sa posebnim potrebama raditi na povećanju svijesti o diskriminaciji, obavezama nadležnih organa i mjerama zaštite od diskriminacije.

Djeci sa smetnjama u razvoju i invaliditetom nije u jednakoj mjeri dostupno pravo na život u zajednici, odnosno u porodici. Usluge socijalne zaštite, koje predstavljaju preduslov za uključenost djece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u zajednicu, još uvek nisu održive i u dovoljnoj meri razvijene. Da bi se ovo popravilo potrebno je raditi na dalnjem razvoju usluga u zajednici za djecu s teškoćama u razvoju i njihovim obiteljima, uključujući poboljšanje kvaliteta njihovih života; stvoriti uvjete za odgovarajuće i pravodobno prepoznavanje potrebne podrške za djecu s teškoćama u razvoju i njihove obitelji; poboljšati koordinaciju i uključivost usluga u zajednici za djecu s teškoćama u razvoju i njihovih obitelji, a posebno intenzivne usluge podrške obitelji; razviti strategije informiranja djece s teškoćama u razvoju i njihovih obitelji o njihovim pravima iz socijalne zaštite, kao i o pravima djeteta općenito.

Analiza obrazovanja djece s teškoćama u razvoju ukazuje, prije svega, na nedostatak podrške sudjelovanju djece u obrazovnom procesu, kao i na obrazovne strategije koje su nedovoljno ili nisu uopće prilagođene. Nedostatak podrške redovitom obrazovnom sustavu za rad s djecom s teškoćama u razvoju dovodi do podijeljenog mišljenja roditelja o uključivanju djece u obrazovni sustav, te je potrebno poduzeti sveobuhvatne mjere za podršku djeci u redovnom obrazovanju što je prije moguće. Stoga je potrebno: raditi na razvoju i financiranju dodatnih resursa za uključivanje djece s teškoćama u razvoju u škole na nacionalnoj i lokalnoj razini; poboljšati kompetencije vaspitača i učitelja za rad s djecom s teškoćama u razvoju, posebno u smislu tehnika prilagođavanja nastave potrebama djece s teškoćama u razvoju i invaliditetima, kao i u smislu bolje komunikacije s djecom s teškoćama u razvoju; povećati dostupnost inkluzivnog obrazovanja za djecu s teškoćama u razvoju koja žive u manjim sredinama i koja su socijalno ugrožena.

Djeca s teškoćama u razvoju i smetnjama u razvoju izložena su povećanom riziku od izloženosti nasilju i diskriminaciji u porodici i zajednici, a posebno kada su na institucionalnoj skrbi i iz ugroženih socijalnih grupa. Potrebno je raditi na prevenciji i zaštiti od nasilja nad djecom s teškoćama u razvoju; procesuirati počinitelje nasilja nad djecom s teškoćama u razvoju; prilagoditi mјere i programe podrške djeci žrtvama nasilja na svim razinama, kako bi postali sastavni dio općih politika i programa u ovom području, a imajući u vidu povećane rizike i ranjivost djece s teškoćama u razvoju.

Uključivanje djece s teškoćama u razvoju pitanje je socijalne pravde i bitno ulaganje u budućnost društva. Ne temelji se na dobroćinstvu ili dobroj volji, već je sastavni element izražavanja i ostvarivanja univerzalnih ljudskih prava. Posljednja dva desetljeća svjedoče globalnom zamahu promjena. Mnoge zemlje već su reformirale svoje zakone i strukture i uklonile prepreke za sudjelovanje osoba s invaliditetom kao punopravnih članova svojih zajednica. Konvencija o pravima osoba s invaliditetom, nadovezujući se na postojeće odredbe Konvencije o pravima djeteta, otvara novu eru u osiguranju prava djece s teškoćama u razvoju i njihovih obitelji. Zajedno s Milenijskom agendom i drugim međunarodnim inicijativama postavljaju temelje za svaku zemlju i zajednicu da poduzmu temeljni pregled situacije djece i odraslih s invaliditetom i poduzmu posebne korake za promicanje njihove uključenosti u društvo.

Djeci sa smetnjama u razvoju u Srbiji kao i na području cijelog Zapadnog Balkana, kao i njihovim porodicama, potrebna je sveobuhvatna i fleksibilna podrška kako bi ravnopravno učestvovali u društву sa drugom djecom. Evidentno je da je u posljednjih nekoliko godina došlo do značajnog poboljšanja pravnog okvira, ipak djeca s teškoćama u razvoju još uvijek se suočavaju sa značajnim poteškoćama u pristupu i kvalitetnim socijalnim, zdravstvenim i obrazovnim uslugama, a porodice djece s teškoćama u razvoju suočavaju se sa problemima siromaštva i nedovoljnom finansijskom podrškom za dodatne troškove.

LITERATURA

1. Bosanac, M., Mandić, O. i Petković, S. (1977). Rječnik sociologije i socijalne psihologije. Informator, Zagreb.
2. Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu (2009). Ljudska prava u Bosni i Hercegovini. Sarajevo.
3. Centar za prava deteta (2010). Praćenje i izveštavanje o pravima deteta u Srbiji. Radunić, Beograd.
4. Centar za prava deteta (2012). Analiza zakonodavstva Republike Srbije sa aspekta prava deteta. UNICEF Srbija.
5. Centar za prava deteta (2013). Izveštaj o ostvarivanju prava deteta u Republici Srbiji iz ulga djece i mladih.
6. Centar za samostalni život invalida Srbije (2003). Ključ za jednakost. Libra, Beograd.
7. Dizdarević, A., Bratovčić, V., Mujezinović, A., Šehić, E. i Imamović, I. (2017). Biti roditelj djeteta sa posebnim potrebama: Zakonski okvir i mogućnosti. Harfo-graf d.o.o., Tuzla.
8. Institucija ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2010). Specijalni izveštaj o stanju prava djece s posebnim potrebama/smetnjama u psihofizičkom razvoju.
9. Jović, A. (2016). Uloga medija u odgoju djece. Sveučilište u Zagrebu.
10. Karamatić-Brčić, M. (2011). Svrha i cilj inkluzivnog obrazovanja. Sveučilište u Zadru, Odjel za pedagogiju.
11. Karović, E. (2011). Inkluzija djece s poteškoćama u razvoju u redovan sistem odgoja i obrazovanja. Udruženje defektologa, Sarajevo.
12. Koalicija za monitoring prava deteta u Srbiji pod koordinacijom Centra za prava deteta (2015). Drugi i treći alternativni periodični izveštaj o primeni konvencije o pravima deteta u Republici Srbiji (2008 – 2014).
13. Lavić, S. (2014). Leksikon socioloških pojmoveva. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
14. Lavić, S. (2014). Metodološke rasprave. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
15. Milić, A. (2007). Sociologija porodice: Kritika i izazovi. Čigoja štampa, Beograd.
16. Ministarstvo rada i socijalne politike, Sektor za zaštitu osoba sa invaliditetom i Nacionalna organizacija osoba sa invaliditetom Srbije (2011). Bodić kroz prava osoba sa invaliditetom u Republici Srbiji. Beograd.

17. Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine (2017). Mediji u najboljem interesu djeteta: pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja. Arch Design, Sarajevo.
18. Mujkanović E., Zečić, S. i Mujkanović, E. (2014). Kvaliteta života članova porodice djeteta s posebnim potrebama. V Međunarodno naučno-stručna konferencija «Unapređenje kvalitete života djece i mladih» u Crnoj Gori.
19. Narodna Skupština Republike Srbije (2011). Ostvarivanje prava djece sa invaliditetom. UNICEF Srbija).
20. NOOIS (2018). Položaj djece sa smetnjama u razvoju i invaliditetom u Republici Srbiji. UNICEF Srbija.
21. Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu (2013). Usluga pomoći u kući za decu sa smetnjama u razvoju i njihove porodice. UNICEF Srbija.
22. Pokrajinski zavod za socijalnu zaštitu (2013). Usluga predah za decu sa smetnjama u razvoju. UNICEF Srbija.
23. Pravni fakultet u Sarajevu i Centar za naučnoistraživački, izdavački rad i pravne klinike (1999). Država Bosna i Hercegovina: Ljudska prava. DP „Studentska štamparija Univerziteta“, Sarajevo.
24. Rešetar, B. (2017). Prava djece s invaliditetom - prava djece s problemima mentalnog zdravlja. Sveučilište u Osijeku, Pravni fakultet, Katedra za obiteljsko pravo, Osijek, Hrvatska.
25. Savet za prava deteta Vlade Republike Srbije (2004) Nacionalni plan akcije za decu. Republika Srbija, Beograd.
26. Sindik, J. (2013). Konstrukcija upitnika stavova odgojiteljica prema inkluziji djece s teškoćama u razvoju u dječiji vrtiću. Specijalna edukacija i rehabilitacija (Beograd), vol. 12, br. 3. 309-334.
27. Sociološki leksikon (1982). Savremena administracija, Beograd.
28. SOS dječija sela (2014). Položaj djece u Bosni i Hercegovini. Atlantik d.d., Sarajevo.
29. Šadić, S. (2014). Ljudska prava i socijalni rad. Fakultet političkih nauka, Sarajevo.
30. Šušnjara, S. (2008). Odnos prema djeci sa posebnim potrebama. Školski vjesnik : časopis za pedagošku teoriju i praksu, Vol. 57 No. 3. - 4.

31. Švraka, E., Avdić, D. i saradnici (2015). Naša vizija budućnosti. Savez udruženja osoba sa cerebralnom paralizom Federacije Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
32. Termiz, Dževad (2009) „Metodologija društvenih nauka“ – drugo dopunjeno i prošireno izdanje, Sarajevo: NIK Grafit.
33. UNICEF (2013). Sažetak Izvještaja o djeci s teškoćama u razvoju. Hrvatska.
34. UNICEF (2013). Stanje djece u svijetu 2013. – Djece s teškoćama u razvoju. Bosna i Hercegovina.
35. UNICEF (2014). Nevidljiva djeca - od prepoznavanja do inkluzije. Hrvatska.
36. UNICEF (2014). Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji.
37. UNICEF (2014). Roditeljstvo u najboljem interesu djeteta i podrška roditeljima najmlađe djece s teškoćama u razvoju. Hrvatska.
38. UNICEF (2015). Analiza stanja prava djece u Hrvatskoj 2014.
39. UNICEF (2015). Izvještaj o socijalnom monitoringu: Socijalna zaštita kao instrument zaštite prava i dobrobiti djeteta. Bosna i Hercegovina.
40. UNICEF (2015). Jednak pristup pravdi djece u Bosni i Hercegovini.
41. UNICEF (2016). Stanje dece sveta u 2016. godini. Srbija.
42. UNICEF (2017). Definicija i klasifikacija smetnji u razvoju. Srbija.
43. UNICEF (2017). Inkluzivno predškolsko vaspitanje i obrazovanje. Srbija.
44. UNICEF (2017). Mediji u najboljem interesu djeteta: Pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja. Bosna i Hercegovina.
45. UNICEF (2017). Nastavnici, inkluzivna nastava i pedagogija usmerene na dete. Srbija.
46. UNICEF (2017). Prikupljanje podataka o smetnjama u razvoju kod dece. Srbija.
47. UNICEF (2017). Situaciona analiza o položaju djece sa poteškoćama u Bosni i Hercegovini.
48. UNICEF (2017). Učešće roditelja, porodice i zajednice u inkluzivnom obrazovanju. Srbija.
49. UNICEF (2018). Mapiranje dece sa smetnjama u razvoju koja nisu u sistemu obrazovanja. Srbija.
50. UNICEF (2018). S one strane inkluzije djece rane i predškolske dobi. Hrvatska.
51. UNICEF. Djeca prije svega - Konvencija o pravima djeteta.
52. Vidanović, I. (2006). Rečnik socijalnog rada. Beograd.

53. Žegarac, N. (2018). Evaluacija usluga za porodice sa decom sa smetnjama u razvoju. UNICEF Srbija.
54. Žilić, A. (1996). Bosna i Hercegovina i kodeks ljudskih prava. Amadeus, Slavonski Brod.

Internet izvori:

1. Mihalić, S. (2013). Koja je razlika između djece s posebnim potrebama i djece s teškoćama u razvoju (Dostupno na: <http://www.istrazime.com/djecja-psihologija/koja-je-razlika-izmedu-djece-s-posebnim-potrebama-i-djece-s-teškocama-u-razvoju/> ; datum pristupa: 02.10.2020.).
2. Pejović, M. (2014). Djeca u BiH su žrtve loših zakona (Dostupno na: <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/djeca-u-bih-su-zrtve-losih-zakona> ; datum pristupa : 02.10.2020.).
3. Prava deteta u Srbiji (Dostupno na: <http://cpd.org.rs/prava-deteta-u-srbiji/> ; datum pristupa: 05.06.2020.).
4. Velagić, R. (2018). Inkluzivno obrazovanje – stanje u BiH i praksa i direktive EU (Dostupno na: <http://eu-monitoring.ba/inkluzivno-obrazovanja-stanje-u-bih-i-praksa-i-direktive-eu/> ; datum pristupa: 15.06.2020. godine).

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: Socijalni rad
Predmet: _____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Taida Hamidović
Naslov rada: „PRAVA DJETETA SA POTEŠKOĆAMA U RAZVOJU SA POSEBNIM OSVRTOM
NA OPŠTINU SJENICA“
Vrsta rada: Završni magistarski rad
Broj stranica: 61

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum
Sarajevo, 14.10.2021.

Potpis